

SOVIETŲ LIETUVA IR IŠEIVIJA: KULTŪRINIŲ RYŠIŲ PROJEKTAS

Arūnas Streikus

Docentas, daktaras
Vilniaus universiteto
Istorijos fakulteto Naujosios istorijos katedra
Tel. 268 72 86
El. paštas: arunas.streikus@if.vu.lt

Įvadas

Sovietų okupacija nutraukė natūralią Lietuvos kultūros raidą. Didžiajai kultūrinio elito daliai nuo sovietinės prievartos pasitraukus į Vakarų, kultūra buvo dirbtinai padalyta į du vienas nuo kito hermetiškai izoliuotus pasaulius, kurie vystėsi visiškai skirtingomis sąlygomis. Išeivijos menininkai ir intelektualai mėgino tęsti nepriklausomybės metais subrendusią modernios tautinės kultūros tradiciją, tačiau betarpiško ryšio su gimtuoju kraštu trūkumas smarkiai varžė jų kūrybines potencijas. Meninė kūryba ir humanitariniai mokslai Lietuvoje bent jau per pirmąją okupacijos dešimtmetį pirmiausia atliko režimo ideologinio įrankio funkciją, o jų sąsajos su prieškarine kultūrine tradicija buvo labai ribotos. Kita vertus, pokario metais Lietuvoje subrendusi nauja kultūrininkų karta, kitaip negu vyresnės generacijos atstovai, kurie aktyviai dalyvavo įtvirtinant režimą ir buvo smarkiai ideologiškai susaistyti, buvo psichologiškai geriau pasirengusi atkurti nutrūkusius ryšius su išeivijoje išsaugota kultūrine tradicija.

Išeivijos kultūrinės įtakos neutralizavimas buvo vienas iš aktualiausių sovietų režimo uždavinių per visą okupacijos laikotarpį. Kita vertus, ne mažiau svarbu, ypač vietiniams režimo talkininkams, buvo užsitikrinti bent dalies išeivijos palankumą. Per pirmąją okupacijos dešimtmetį tokios paramos režimas galėjo tikėtis tik iš negausios ir minimalią įtaką turėjusios prokomunistinės išeivijos grupės, kuriai atstovavo tokios figūros kaip Antanas Bimba ar Rojus Mizara. Po J. Stalino mirties, kai neišvengiamo karinio konflikto su kapitalistiniu pasauliu viziją pakeitė taikios komunizmo ekspansijos arba „taikaus sambūvio“ doktrina, tokia padėtis negalėjo tenkinti sovietų režimo. Todėl buvo pradėta ieškoti naujų darbo su išeivija metodų. Gana greit buvo subrandinta idėja, kad vienas iš geriausių būdų suvilioti didesnę dalį išeivijos galėtų būti kontroliuojami kultūriniai ryšiai. Lietuvos aneksijos nepripažinimo politikos kontekste išeiviams tokie ryšiai atrodė mažiau pavojingi negu bendravimas su okupuotu kraštu ekonominėje ar juo labiau politinėje srityje, tačiau režimui jie turėjo

didžiulę vertę, visų pirma, didinant jo teisėtumo regimybę krašto viduje.

Taigi nors ir vedami skirtingų tikslų, kultūrinio bendradarbiavimo buvo suinteresuoti visi: grįžti į natūralią kūrybos terpę trokštantys išeivijos menininkai, prarastos kultūrinės tradicijos ieškanti humanitarinė inteligentija Lietuvoje ir savo padėtį sustiprinti siekianti valdžia. Vienas iš svarbiausių klausimų, kylantis tyrinėjantiems kultūrinių ryšių tarp išeivijos ir okupuoto krašto problematiką: kuriai pusei šie ryšiai davė daugiau naudos? Atsakyti į jį neįmanoma be visapusiškos istorinės kultūrinių ryšių analizės, kuri iki šiol, deja, beveik nepradėta. Galima paminėti nebent pirmuosius mėginimus nagrinėti, kaip į kultūrinių ryšių iššūkį buvo atsakyta išeivijoje. Lietuvių išeivijos liberaliosios srovės genezę tyrinėjusi Daiva Dapkutė viename iš savo monografijos¹ skyrių aptarė ir kultūrinių ryšių reikšmę šios srovės susiformavimui. Įsitvirtinantį požiūrį, kad kultūriniai ryšiai su Lietuva buvo vos ne išimtinė liberaliosios srovės prerogatyva, mėgino koreguoti Kęstutis Skrupskelis, pateikęs labiau diferencijuotą požiūrį į šią problemą².

O štai sovietų režimo atstovų veiksmai, siekiant panaudoti kultūrinius ryšius su išeivija savo interesų labui, beveik netyrinėti. Tiesa, jaunas istorikas Darius Juodis jau paskelbė keletą publikacijų, kuriose, remiantis archyviniais KGB dokumentais, atskleidžiamos šios institucijos pastangos neutralizuoti išeivijos politinę veiklą³, tačiau kultūrinių ryšių problematika jose nenauginėta. Taigi, norint analizuoti sovietų režimo

pastangas manipuluoti kultūriniais ryšiais, tenka daugiausia remtis pirminiais šaltiniais. Didžiausią jų grupę sudaro archyviniai dokumentai, atspindintys sovietų valdžios institucijų, kurios buvo atsakingos už kultūrinius ryšius su išeivija, veiklą. Visų pirma, tai 1964 m. įsteigto Kultūrinių ryšių su tautiečiais užsienyje komiteto veiklos ataskaitos ir susirašinėjimo su kitomis sovietų valdžios įstaigomis dokumentai. Ne mažiau svarbi KGB padalinio Lietuvoje skyrių (užsienio žvalgybos ir kontržvalgybos), tiesiogiai kuravusių darbą su išeivija, dokumentacija. Taip pat naudoti ir LKP CK užsienio ryšių skyriaus archyviniai dokumentai, tačiau jie nėra itin informatyvūs, nes daugiau atspindi oficialius ryšius su užsienio šalimis.

Kita svarbi šaltinių grupė – tai publikacijos sovietinėje spaudoje („Gimtasis kraštas“, „Pergalė“, „Literatūra ir menas“), kurios atspindi oficialų valdžios požiūrį į išeivijos kultūrinį gyvenimą ir jo pokyčius. Prie šios grupės iš dalies galima priskirti ir buvusių sovietinių pareigūnų ar kultūros veikėjų, aštuntajame–devintajame dešimtmetyje aktyviai prisidėjusių prie kultūrinių ryšių su išeivija plėtros, atsiminimus⁴. Iš jų verta išskirti periodinėje spaudoje paskelbtą Vytauto Kazakevičiaus, kuris buvo vienas iš geriausių kultūrinių ryšių su išeivija specialistų sovietinėje Lietuvoje, straipsnių ciklą⁵. Didelę vertę tyrimui turėjo ir kai kurių išeivijos veikėjų, buvusių kultūrinių ryšių aktyvių šalininkų, atsiminimai⁶.

⁴ *Jakelaitis V.* Saulei leidžiantis – toks buvimas drauge, 2 t. Vilnius: Alka, 2002; *Šepetys L.* Neprarastoji karta: siluetai ir spalvos. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005; *Noreika L.* Čiurlionio 16: dienoraščiai, atsiminimai. Vilnius: Scena, 2003.

⁵ *Kazakevičius V.* ... o buvo ne taip // *Gairės*. 1997, Nr. 3–10, 1998, Nr. 2–5, 7.

⁶ *Mockūnas L.* Kultūrinės infiltracijos pradžia – 1967 m. išeivijos krepšininkų išvyka į Lietuvą // *Akiračiai*. 1998, Nr. 7–9; *Knygų keliai į Lietuvą* // *Metai*. 1992, Nr. 12, p. 96–107; „Tėviškės“ slenkstis // *Akiračiai*. 1995, Nr. 8; Marija Gimbutienė... iš laiško ir prisiminimų. Vilnius: Žaltvykslė, 2005.

¹ *Dapkutė D.* Lietuvių išeivijos liberaliosios srovės genezė: politiniai-organizaciniai aspektai. Vilnius: Vaga, 2002.

² *Skrupskelis K.* Kas veidu į Lietuvą buvo atsiskūkęs? // *I laisvę*. 2006, Nr. 153, p. 18–29.

³ *Juodis D.* Sovietinio saugumo veikla prieš lietuvių pabėgėlius Vokietijoje 1945–1950 m. // *Genocidas ir rezistencija*. 2005, Nr. 2 (18), p. 64–82; KGB veikla prieš lietuvių išeiviją tautinio atgimimo metais (1988–1991 m.) // *Genocidas ir rezistencija*. 2006, Nr. 2 (20), p. 121–125.

Svarbiausias šio straipsnio tikslas – nustatyti, ko iš kultūrinių ryšių su išeivija tikėjosi sovietų režimas ir kaip jam pavyko įgyvendinti savo siekius. Ieškant atsakymų į šiuos klausimus, mėginta išsiaiškinti, kam priklausė iniciatyva plėtojant kultūrinius ryšius, koku mastu atitinkamos sovietų režimo institucijos kontroliavo šiuos ryšius, koki poveikį jie darė kultūrinio gyvenimo atmosferai Lietuvoje. Pradiniu tyrimo atspirties tašku pasirinktas septintojo dešimtmečio vidurys, nes kaip tik tuo metu pastebimas akivaizdus sovietų režimo suinteresuotumo plėsti kultūrinius ryšius su išeivija padidėjimas. O baigiamas tyrimas 1988 m., kai, prasidėjus tautiniam atgimimui, režimas labai greitai prarado kultūrinių ryšių su išeivija kontrolę.

Pirmieji mėginimai tiesti tiltus (1965–1972 m.)

Kultūrinių ryšių su išeivija projekto vykdymo pradžią galima sieti su KGB globojamo Kultūrinių ryšių su tautiečiais užsienyje komiteto, vėliau pervadinto „Tėviškės“ draugija, įkūrimu 1964 m. Šis komitetas perėmė iki tol Berlyne veikusios specialios darbo tarp išeivių grupės funkcijas, taip pat jos leistą laikraštį užsienio lietuviams „Tėvynės balsas“ (nuo 1967 m. „Gimtas kraštas“). Komiteto pirmininku buvo paskirtas generolas Vladas Karvelis, tačiau iš tikrųjų komitetui vadovavo pirmininko pavaduotojas. 1967 m. šias pareigas pradėjo eiti „Tėvynės balso“ vyriausiojo redaktoriaus pavaduotoju iki tol dirbęs žurnalistas V. Kazakevičius. Jis gero kai suaktyvino komiteto veiklą. Dar dirbdamas „Tėvynės balso“ redakcijoje pradėjo susirašinėti su išeivijos kultūros veikėjais ir, subtiliai derindamas apeliavimą į emocijas bei rafinuotą demagogiją, gana sėkmingai tirpdė jų nepasitikėjimo sovietine Lietuva ledus.

Sovietinės Lietuvos kultūros ir mokslo veikėjai JAV pradėjo lankytis po to, kai 1958 m. JAV ir

Sovietų Sąjunga pasirašė kultūrinių ir mokslinių mainų sutartį. Septintojo dešimtmečio pradžioje JAV viešėjo poetai Eduardas Mieželaitis ir Justinas Marcinkevičius, filosofas Eugenijus Meškauskas, Vilniaus universiteto rektorius Jonas Kubilius ir kiti. Tačiau jų kontaktai su išeivijos inteligentais dar buvo gana riboti, daugiausia jie bendravo su vadinamosios pažangiosios srovės atstovais. Didžioji išeivijos dalis iš pradžių taip pat gana atsargiai sutiko sovietų iniciatyvą plėsti kultūrinį bendradarbiavimą, tačiau neilgai trukus požiūriai išsiskyrė. 1966 m. susiformavo savotiška kultūrinių ryšių su kraštu šalininkų koalicija, kurios branduolį sudarė „Santaros-Šviesos“ veikėjai. Jie tikėjosi, kad, naudojantis glaudesniais ryšiais su kultūros ir mokslo sferų žmonėmis, bus įmanoma infiltruoti į kraštą priešnuodžių, padedančių atsispirti Maskvos spaudimui⁷. Be to, vis labiau tautiniais motyvais besidangstanti sovietinės Lietuvos kultūra, be abejonės, darėsi patrauklesnė nemažai daliai išeivių.

Tam tikras lūžis kultūrinių ryšių su išeivija srityje įvyko 1966–1967 m. Iniciatyva akivaizdžiai priklausė sovietinei pusei. Siekdama paskatinti išeivijos menininkus drąsiau atsigręžti į Lietuvą, ji ryžosi šiek tiek praverti langą į iki tol po devyniais užraktais slėptą jų kūrybą. 1966 m. rudenį Vilniuje buvo surengta dailininko Viktoro Vizgirdos paroda, į kurios atidarymą buvo sudarytos galimybės atvykti ir pačiam autoriui. Tais pačiais metais literatūros žurnale „Pergalė“ pirmą kartą buvo išspausdintas išeivijos autoriaus kūrybos fragmentas – keletas poeto Vlodo Šlaito eilėraščių iš jo naujausio rinkinio. Nuo 1966 m. vidurio „Pergalėje“ taip pat pradėtos spausdinti dažniausiai V. Kazakevičiaus parengtos apžvalgos „Iš užsienio lietuvių kultūrinio gyvenimo“.

Šiuos veiksmus, kaip ir apskritai ryšių su išeivija plėtrą, teigiamai vertino ir vietos partinė val-

⁷ Dapkutė D., op. cit., p. 268–269.

džia. 1967 m. pradžioje sukvietame pasitarime, skirtame darbo su išeivija problemoms aptarti, Antanas Sniečkus, džiaugdamasis propagandine besiplečiančių ryšių su išeivija nauda, palankiai atsiliepė apie V. Vizgirdos parodos sėkmę ir pritarė sumanymams ieškoti naujų, efektyvesnių darbo su išeivija formų. V. Kazakevičius šį pasitarimą taip pat vertino kaip išskirtinės svarbos įvykį kultūrinių santykių su išeivija istorijoje⁸. Vienas iš svarbiausių pasitarimo aspektų buvo tai, kad jo dalyviai pritarė pastangoms bendrauti ne tik su prokomunistinių pažiūrų išeiviais, bet ir su dešiniųjų pažiūrų ar neutraliais išeivijos kultūros atstovais.

Pirmuoju tokio bendravimo išbandymu tapo garsioji 1967 m. vasarą surengta išeivijos krepšininkų viešnagė Lietuvoje. Kaip liudija prie viešnagės organizavimo daug prisidėjęs V. Kazakevičius, šis sumanymas taip pat gimė Lietuvoje, kultūrinio bendravimo su išeivija aktyvistų galvose. Tiesa, jį įgyvendinti pasirodė ne taip lengva, nes KGB ir kai kurie ortodoksiškesnių pažiūrų LKP CK funkcionieriai baiminosi galimų neigiamų tokio projekto padarinių, visų pirma, nacionalistinių nuotaikų proveržio. Vis dėlto JT bibliotekoje tuo metu dirbęs Levas Vladimirovas sugebėjo įtikinti A. Sniečkų, kad krepšininkų viešnagė duos daugiau naudos negu žalos⁹. Kultūrinio bendradarbiavimo su kraštu šalininkai anapus Atlanto krepšininkų kelionę, kurios metu pirmą kartą mėginta užmegzti neoficialius ryšius su Lietuvos kultūrininkais ir perduoti jiems slapta atvežtą literatūrą, taip pat vertino kaip savo laimėjimą¹⁰. Toks iš pirmo žvilgsnio paradoksalus vertinimų sutapimas

slėpė skirtingus abiejų kultūriniais ryšiais suinteresuotų pusių tikslus: vieniems svarbiausia buvo propagandinis efektas, kitiems – nematoma įtaka iš vidaus.

Kad krepšininkų viešnagė duotų maksimalią propagandinę naudą, jai buvo iš anksto gerai pasirengta. Lietuvos ir išeivijos rašytojų kūrybos antologijos „Graži tu mano, brangi tėvyne“, kurią sudarė tas pats V. Kazakevičius, išleidimas prieš pat krepšininkų atvykimą taip pat buvo viena iš kompleksinio priemonių plano dalių. Siekiant sudaryti įspūdį apie Lietuvoje neva egzistuojančią leidybos laisvę, dalį šios knygos tiražo netgi buvo leista parduoti knygynuose, nors ji buvo išleista Kultūrinių ryšių su užsienio lietuviais užsakyму, todėl galėjo būti platinama tik tarp išeivių.

Naivu būtų manyti, kad sovietų režimas neižvelgė galimų neigiamų kultūrinių ryšių padarinių. Tačiau KGB pakankamai pasitikėjo savo galimybėmis akylai kontroliuoti atvykstančius išeivijos kultūros veikėjus ir laiku užkirsti kelią nepageidaujamam jų poveikiui. Remdamasis SSRS KGB pirmininko 1968 m. gegužės 8 d. įsakymu „Apie valstybės saugumo organų uždavinius kovojant su priešo ideologine diversija“, LSSR KGB reguliariai sudarydavo išsamius kovos su „ideologinėmis diversijomis prieš inteligentiją“ planus. Beveik kiekvienas atvykusių žymesnių išeivijos kultūros veikėjų žingsnis buvo sekamas pasitelkus KGB agentus ar vadinamojo išorinio stebėjimo būdu, o į mėginimus ištrūkti iš šio voratinklio buvo operatyviai reaguojama. Išeivijos krepšininkų vizitą KGB pareigūnai taip pat vertino kaip sėkmingą akciją, nes jo „aptarnavimas buvo organizuotas gerai, todėl mes turėjome iš to daugiau naudos, nei priešininkas“¹¹.

⁸ Kazakevičius V. Šiandien reikia kai kuriais klausimais pasitarti... // Gairės. 2004, Nr. 2, p. 36–41.

⁹ Kazakevičius V. Kai kultūrininkai ir net politikai vadinti... krepšininkais // Diena. 1996, kovo 5–liepos 2.

¹⁰ Mockūnas L. Kultūrinės infiltracijos pradžia – 1967 m. išeivijos krepšininkų išvyka į Lietuvą // Akiračiai. 1998, Nr. 7–9.

¹¹ LSSR KGB pirmojo skyriaus viršininko V. Karinausko pranešimas 1969 m. kovo 12 d. vykusiam operatyvinių darbuotojų pasitarime, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau LYA), f. K-1, ap. 3, b. 671, l. 68.

Kaip svarbiausias ryšių su išeivija plėtros pranašumas išskirta tai, kad jie skaldo išeivijos vienybę. 1969 m. pradžioje LSSR KGB vadovų pasitarime dalyvavęs A. Sniečkus savo kalboje net keletą sykių pabrėžė būtinybę dirbant su išeivija remtis ne tik pažangiaisiais veikėjais, bet ir patraukti į savo pusę platesnius išeivijos sluoksnius, „ieškoti kitų kelių, kad būtų išplėstas Tarybų Sąjungos šalininkų frontas“¹². Tai, anot jo, galima pasiekti vykdant aktyvią propagandinę veiklą ir siunčiant į lietuvių kolonijas užsienyje gerai parengtas turistines Lietuvos kultūros veikėjų grupes. Kaip sektiną tokios kultūrinės infiltracijos į išeiviją pavyzdį A. Sniečkus nurodė 1969 m. sausį JAV viešėjusią turistinę grupę, kuriai vadovavo LSSR kultūros ministras Lionginas Šepetys.

Tai buvo pirmas toks gausus Lietuvos kultūrininkų desantas, kurį sudarė žymūs Lietuvos menininkai ir mokslininkai (Eduardas Balsys, Juozas Grušas, Antanas Gudaitis, Eugenijus Meškauskas, Laimonas Noreika, Eduardas Kaniava) bei kultūros politikos vykdytojai (L. Šepetys, V. Kazakevičius, Feliksas Strumilas). Grupės nariai bendravo ne tik su pažangiaisiais išeiviais, bet ir aktyviai ieškojo ryšių su žymiais išeivijos menininkais bei intelektualais. Galima daryti prielaidą, kad kai kurie vyresnės kartos menininkai į grupę buvo įtraukti kaip tarpininkai, turintys tarp išeivių daug pažįstamų dar nuo nepriklausomybės laikų, todėl galintys padėti juos lydintiems asmenims užmegzti naujas pažintis ir daryti norimą įtaką. Kita vertus, sudaryta galimybė po daugelio metų vėl pamatyti senus bičiulius kėlė sovietų valdžios autoritetą šių menininkų akyse. Šios viešnagės metu grupėje buvusių dainininko E. Kaniavos ir aktorius L. Noreikos pasirodymai pirmą kartą buvo organizuoti ne tik „pažangiesiems“, bet ir

pokario išeiviams, vadinamiesiems „dipukams“. L. Noreikos repertuare turbūt neatsitiktinai vyraavo J. Marcinkevičiaus poezija, kurioje tautiniai motyvai subtiliai pynėsi su sovietinėmis ideologemomis. Anot paties atlikėjo, ji padarė didelę įtaką auditorijai. Beje, L. Noreika jau šio vizito metu nemažai bendravo su „Santaros-Šviesos“ žmonėmis, buvo susitikęs ir su poetu Kaziu Bradūnu¹³.

Grįžę iš šios kelionės, kurią galima pavadinti ir savotiška žvalgomoja ekspedicija, kultūrinių ryšių aktyvistai Lietuvoje ėmėsi naujų iniciatyvų. Siekiant sužadinti platesnės išeivijos dalies simpatijas sovietų valdžiai, stengtasi ne tik priminti gimtines gamtos grožį, bet ir apeliuoti į tai, kad Lietuvoje saugomas bei puoselėjamas tautinės kultūros paveldas. Pavyzdžiui, 1969 m. Kultūrinių ryšių su tautiečiais užsienyje komitetas parengė išeiviams skirtą fotografijų parodą „Senasis lietuvių liaudies menas“, taip pat užsakė dokumentinį filmą apie kultūros ir istorijos paminklų apsaugą Lietuvoje. O štai į ilgalaikę komandiruotę užsienyje vykstančiam žurnalistui Algimantui Čekuoliui* komitetas prašė LSSR Dailės fondo skubos tvarka išskirti tris tautinius kostiumus.

Sovietinės žiniasklaidos korespondentai užsienio šalyse tapo patogiu atspirties tašku vykdant LSSR vadovaujančių institucijų, taip pat ir KGB, pavedimus, susijusius su išeivija. 1968 m. teisę turėti savo korespondentą JAV gavo ir LKP CK oficiozas „Tiesa“. Pirmasis į šias pareigas buvo paskirtas Albertas Laurinčiukas. Galima spėti, kad jis pateisino parodytą pasitikėjimą, nes grįžęs iškart buvo paskirtas „Tiesos“ vyriausiuoju redaktoriumi vietoj Genriko Zimano. „Tiesos“ korespondentai Niujorke, aišku, ne tik koordina-

¹³ L. Noreika, op. cit., p. 205.

¹² A. Sniečkaus pranešimas 1969 m. kovo 12 d. vykusiam operatyvinių darbuotojų pasitarime, *ibid.*, I. 204.

* 1969–1973 m. dirbo spaudos agentūros APN korespondentu Kanadoje, 1974–1986 m. vadovavo APN biurui Portugalijoje.

vo darbą su išeivija, bet ir rašė propagandinius straipsnius, „demaskuojančius Vakarų gyvenimo būdo negeroves bei ideologines išeivijos diversijas“. Intensyviai buvo didinami ir tarp išeivių skleidžiamos propagandos apie „kultūrinio darbo laimėjimus“ sovietinėje Lietuvoje mastai. Per kultūrinių ryšių su tautiečiais užsienyje komitetą išeiviams buvo masiškai siunčiamos valdžios numylėtų rašytojų knygos, rengiamos dailės kūrinių parodos, demonstruojami kino filmai. Pavyzdžiui, pradiniam etape ypač stengtasi sudominti išeivius Vytauto Žalakevičiaus filmu „Niekas nenorėjo mirti“. Nuo 1968 m. komitetas taip pat pradėjo leisti specialų, gausiai iliustruotą išeiviams skirtą kalendorių.

Siekiant neutralizuoti išeivijos reiškiamus priekaištus dėl kultūrinių ryšių vienkryptiškumo ir išeivių kūrybos ignoravimo, nuo septintojo dešimtmečio pabaigos Lietuvoje pradėtos leisti sovietų ideologijai nepavojingų išeivijos rašytojų knygos. 1969 m. buvo išleistas Mariaus Katiliškio romanas „Miškais ateina ruduo“ ir Fausto Kiršos poezijos rinktinė „Pelenai“, 1970 m. – Kazio Almeno istorinis romanas „Šienapjūtė“, 1971 m. – Jono Meko, o 1972 m. – Algimanto Mackaus poezijos rinkiniai. Dažniau pradėtos rengti ir išeivijos dailininkų parodos: 1970 m. buvo surengta pirmoji Vokietijoje gyvenusio Alfonso Krivicko paroda, 1971 m. – Vytauto Igno ir dar viena V. Vizgirdos. Ideologinio budrumo sargai, aišku, pasirūpino, kad išeivių kūryba būtų „teisingai“ suprasta. Antai vienas iš svarbiausių kultūrinių ryšių programos architektų, L. Šepetys, 1971 m. „Pergalės“ žurnale išeivijos dailininkus sugrupavo pagal jų nutolimo nuo realistinės tradicijos laipsnį, o savo samprotavimus apibendrino išvada, kad tik savoje žemėje galima išlikti autentiškos nacionalinės tradicijos tęsėju¹⁴.

Nuo septintojo dešimtmečio pabaigos Lietuvoje leista vis dažniau lankytis ir apolitiškai nusiteikusiems žymiesiems išeivijos mokslininkams. 1967 m. buvo atvykęs literatūrologas Bronius Vaškelis, 1968 m. – archeologė Marija Gimbutienė, 1969 m. – kalbininkas Antanas Salys, 1971 m. – Algirdas Julius Greimas. Dar vienas svarbus mokslinių ir kultūrinių ryšių kanalas atsivėrė po to, kai 1970 m. SSRS aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministerija davė leidimą kasmet priimti iki 25 lietuvių kilmės užsieniečių stažuoti Vilniaus aukštosiose mokyklose, o Vilniaus universitetui rengti šešių savaičių trukmės lietuvių kalbos kursus išeiviams.

Ypatingas vaidmuo kultūrinių ryšių su išeivija kontrolės ir planavimo sistemoje buvo skirtas KGB, kuris ne tik rūpinosi atvykstančių į Lietuvą išeivių sekimu, agentų verbavimu tarp išeivių, bet ir aktyviai dalyvavo nustatant kultūrinių ryšių formas. Kadangi aktyviausiai kultūrinių ryšių idėją išeivijoje rėmė „Santaros-Šviesos“ federacija, KGB daugiausia dėmesio taip pat skyrė šiai organizacijai. 1970 m. pradžioje LSSR KGB parengė vieną iš pirmųjų agentūrinių operatyvinių priemonių, nukreiptų prieš „Santarą-Šviesą“, planą, kuriame nemažai dėmesio skirta ir kultūrinių ryšių kontrolei bei manipuliavimui jais.

Kaip liudija šis dokumentas, vienas iš didžiausių KGB rūpesčių buvo neutralizuoti mėginimus kultūrinių ryšių kanalu skleisti ideologiškai žalingą įtaką tarp inteligentijos. Tam numatyta stiprinti agentūrines pozicijas tarp tų kultūros atstovų, kuriems „Santaros-Šviesos“ lyderiai rodo daugiau dėmesio. Nemažai KGB agentų, kurie ankstesniais metais buvo išvykę į užsienį, užmezgė draugiškus ryšius su federacijos nariais ir toliau su jais susirašinėjo. Jų korespondenciją KGB numatė panaudoti tam, kad būtų pateikta „mums naudinga dezinformacija, eiliniams federacijos nariams daromas mums

¹⁴ Šepetys L. Lietuvių dailė svetur // Pergalė. 1971, Nr. 11, p. 128–129.

naudingas poveikis, tiriamos jų užverbavimo galimybės“¹⁵. Taip pat numatyta suaktyvinti rašytojų Kazio Sajos ir Romualdo Lankausko, kurie, kaip nustatyta, simpatizavo „Santaros-Šviesos“ ideologijai ir palaikė ryšius su jos atstovais, operatyvinį sekimą.

Numatytos ir priemonės, kaip užkirsti kelią „Santaros-Šviesos“ veikėjų mėginimams įvežti į Lietuvą federacijos leistus periodinius leidinius („Metmenys“, „Akiračiai“) bei knygas. Gavus duomenų, kad tokia literatūra gali būti perduodama per Lenkijos lietuvius, planuota per lietuvių klubą Varšuvoje „Metmenų“ ir „Akiračių“ redakcijoms pakišti KGB agentą „Tretysis“ ir tokiu būdu perimti šį kanalą. Be to, numatyta į Maskvą pasiųsti lietuvių kalbą mokantį operatyvinį darbuotoją, kuris, prisidengęs muitininko pareigomis, galėtų tikrinti atvykstančių išveivų bagažą ir konfiskuoti ideologiškai žalingą literatūrą. Paštu į Lietuvą siunčiamus išveivijoje leistus periodinius leidinius ir knygas tikrino Glavlitas, todėl šiuo kanalu išveivų literatūra geriausiu atveju galėjo pasiekti tik didžiųjų bibliotekų specfondus¹⁶.

Nepaisant šių užkardų, „ideologiškai žalinga“ literatūra vis dėlto pasiekdavo Lietuvos kultūrinį elitą ir buvo gana plačiai paplitusi, ypač tarp jaunesnės kartos kūrėjų, žadindama jų nonkonformistines nuotaikas¹⁷. Be to, nuo septintojo dešimtmečio pabaigos „Metmenyse“ ir „Akiračiuose“ išveivijos literatūros kritikai pradėjo reguliariai recenzuoti grožinę literatūrą,

išleidžiamą Lietuvoje. Anot L. Mockūno, „priešingai Lietuvoje vedamai oficialiai propagandos linijai, išveivijos kritikai visada pabrėždavo lietuvių literatūros, rašomos Lietuvoje ir užsienyje, vienovę, kad abi literatūros priklauso tai pačiai lietuvių literatūrai“¹⁸. Išveivijos kritikai, žinoma, palankiau vertino tuos autorius, kurie stengėsi ieškoti naujų estetinės raiškos formų, kurių kūryba nebuvo ideologiškai susaistyta ar paslėpta forma mėgino kritikuoti sovietinę sistemą.

Tai negalėjo patikti Lietuvos kultūrinio gyvenimo prievaizdams ir jų favoritams. Nepajėgdami sustabdyti išveivijos literatūros plitimo, jie mėgino bent sovietinės spaudos puslapiuose polemizuoti su išveivijos kritikais ir kūrėjais. Kaip vieną iš pirmųjų tokios polemikos pavyzdžių galima paminėti V. Kazakevičiaus paskelbtus „Metmenyse“ 1967 m. išspausdintos J. Marcinkevičiaus kūrybos apžvalgos, kurią parengė Z. Papeckio slapyvardžiu pasirašęs Vytautas Aleksandras Jonynas, komentarus. Jų autoriui labiausiai nepatiko tai, kad straipsnio autorius, gana palankiai įvertinęs vienus kūrinius, atvirai reiškė nepasitenkinimą ideologiškai angažuotais J. Marcinkevičiaus kūrybos aspektais. Nors ir kritikuodamas tokį požiūrį, V. Kazakevičius savo atsiliepime kelis kartus atsargiai pažymi, kad jis daugeliu atžvilgių skiriasi nuo „kraštutinės reakcinės emigracijos, kuriai viskas, kas kuriama Lietuvoje, bloga arba sužalota“¹⁹.

Į polemiką su išveivijos kūrėjais įvairiomis manipuliacijomis ir spaudimu mėginta įtraukti ir didelį autoritetą turėjusius, anksčiau nuo sovietinių represijų nukentėjusius intelektualus. Pavyzdžiui, dar 1966 m. „Tėvynės balse“ buvo

¹⁵ 1970 m. kovo 5 d. patvirtintas LSSR KGB agentūrinių operatyvinių priemonių, nukreiptų prieš „Santaros-Šviesos“ federaciją, planas, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 674, l. 75.

¹⁶ Plačiau apie tai žr.: *Streikus A.* Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956–1990 m. // *Genocidas ir rezistencija*. 2004, Nr. 1, p. 55–56.

¹⁷ *Mockūnas L.* Knygų keliai į Lietuvą // *Metai*. 1992, Nr. 12, p. 96–107; S. Gedos atsakymai į E. Lubytės klausimus, Vincas Kisarauskas: dienoraščiai, atsiminimai. Vilnius, 1999, p. 162; Atverti savo duris ir eiti patiems: su poetu Marcelijum Martinaičiu kalbasi literatūrologas Ričardas Pakalniškis // *Metai*. 1993, Nr. 12, p. 70–71.

¹⁸ *Mockūnas L.* Kultūrinės infiltracijos pradžia – 1967 m. išveivijos krepšininkų išvyka į Lietuvą // *Akiračiai*. 1998, Nr. 9, p. 6.

¹⁹ *Kazakevičius V.* Iš užsienio lietuvių kultūrinio gyvenimo: Ne vien tie keli sakiniai... // *Pergalė*. 1967, Nr. 12, p. 180–181.

išspausdintas Antano Miškinio sonetas, kuriuo jis atsakė į viename iš Jono Aisčio eilėraščių išreikštą padėką Dievui, kad jam pavyko išvengti sovietinės tikrovės. KGB pavyko priversti ir Juozą Keliuotį viešai pareikšti režimui priimtina požiūrį į kultūrinius ryšius su išeivija. KGB darbuotojų suredaguotas J. Keliuotio straipsnis, daugiausia skirtas kultūriniais laimėjimams sovietų Lietuvoje išaukštinti, baigiamas raginimu statyti tiltą, „tik ne tokį, kurio sprogdinimo įrenginiai iš anksto skirti ideologinei diversijai, o tikrą kultūrinio bendravimo tiltą, paremtą kūrybos ir gilios atsakomybės už gimtojo krašto kultūrą konstrukcijomis“²⁰. Tokie pareiškimai buvo ne tik naudingi sovietų propagandai, bet ir gerokai sumenkino šių asmenų autoritetą Lietuvoje ir išeivijoje, ko pirmiausia ir siekė sovietų saugumas. 1972 m. pradžioje LSSR KGB pirmininkas Juozas Petkevičius kreipėsi į LKP CK, siūlydamas J. Keliuotio straipsnį perspausdinti ir kituose leidiniuose, kad apie jį sužinotų kuo platesnė auditorija, nes J. Keliuotio pasisakymas sukėlęs „pasimetimą tarp nacionalistinių elementų likusių respublikoje ir reakcingų emigrantų“²¹.

Kultūriniai ryšiai ideologinės stagnacijos kontekste (1972–1984 m.)

Kultūrinio gyvenimo ideologinės kontrolės sugriežtinimas Lietuvoje po Romo Kalantos susideginimo ir neramumų Kaune atsiliepė ir kultūriniais ryšiams su išeivija. Pradinį entuziazmą plėsti bendradarbiavimą su liberaliaja išeivijos dalimi keitė vieši vis šaltesnio tono kaltinimai, kad ir liberalai kultūrinius ryšius naudoja ideologinei diversijai vykdyti. 1972 m. gegužę laikraštyje „Gimtas kraštas“ išspaus-

dintas straipsnis, kuriame „Santara-Šviesa“ buvo kaltinama ardomąja veikla prieš Lietuvos SSR²². LSSR KGB 1972 m. rugpjūtį taip pat parengė naują prieš „Santarą-Šviesą“ nukreiptų agentūrinių-operatyvinių priemonių planą, kuriame buvo konstatuota, kad ši organizacija stiprina savo ardomąją veiklą.

Atsižvelgiant į tai, išsikeltas uždavinys smarkiai apriboti „Santaros-Šviesos“ įtaką tiek Lietuvoje, tiek išeivijoje. Visų pirma, numatytos naujos agentūrinio isiskverbimo į „Santaros-Šviesos“ federaciją galimybės. Be kita ko, KGB planavo vienam iš aktyvių federacijos veikėjų per jo artimą giminaitį, agentą „Linartą“, „pakišti“ grupę „Santaros-Šviesos“ idėjoms simpatizuojančių intelektualų ir taip sudaryti prielaidas „Santarai-Šviesai“ sukompromituoti²³. Reikia pažymėti, kad, nepaisant KGB pastangų užverbuoti įtakingus išeivijos kultūros veikėjus, aštuntojo dešimtmečio pradžioje rezultatai buvo gana menki. Vienas iš nedaugelio labiau apčiuopiamų pasiekimų buvo Kanadoje gyvenęs agentas „Poetas“, turėjęs plačių ryšių su išeivijos rašytojais, taip pat „Santaros-Šviesos“ nariais²⁴. Siekiant užkirsti kelią kenksmingai „Santaros-Šviesos“ atstovų veiklai, numatytos griežtesnės priemonės ir prieš tuos asmenis, kurie platina su savimi atsivežtą antisovietinę literatūrą: tokie atvejai turėjo būti dokumentuojami ir tuo remiantis platintojai deportuojami. Kitaip negu ankstesniuose panašaus pobūdžio planuose, šiame jau atsirado dalis, kurioje išvardytos „Santaros-Šviesos“ lyderių kompromitavimo priemonės. Šiam darbui numatyta pasitelkti ir prie LSSR Mokslų akademijos įkurto antikomunizmo kritikos sektoriaus pajėgas.

²² Keraitis A., Šileikis L. Kur nuves šis kelias // Gimtas kraštas. 1972, gegužės 11, 18.

²⁰ Keliuotis J. Tiltas, kurio dar nėra // Kultūros barai. 1971, Nr. 12, p. 21–23.

²¹ LSSR KGB pirmininko J. Petkevičiaus 1972 m. raštas LKP CK, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 477, l. 207.

²³ 1972 m. rugpjūčio 14 d. patvirtintas LSSR KGB agentūrinių-operatyvinių priemonių, nukreiptų prieš „Santaros-Šviesos“ federaciją, planas, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 689, l. 271.

²⁴ Ibid., l. 266.

Sustiprėjusi ideologinė konfrontacija kultūrinių ryšių su išeivija srityje dar stipriau pradėjo reikštis nuo aštuntojo dešimtmečio vidurio. Pasikeitęs požiūris į santykius su liberaliais išeivijos sluoksniais ypač aiškiai užfiksuotas „Tėviškės“ draugijos 1976 m. darbo ataskaitoje: „Atsirado gana aktyvi jaunų intelektualų grupuotė „Šviesa-Santara“, kuri aštriai kritikavo reakcines organizacijas, pasisakė už ryšius su Lietuvos TSR, tačiau greitai buvo mūsų demaskuota kaip organizacija, propaguojanti tokį pat antikomunizmą kaip ir senosios reakcinės organizacijos, tik labiau rafinuota forma, mėginanti panaudoti ryšius su Lietuva ideologinėms diversijoms prieš Tarybų Sąjungą vykdyti.“²⁵ Naujus darbo su išeivija akcentus atspindėjo ir „Tėviškės“ draugijos vadovų pasikeitimai. 1976 m. iš pirmininko pavaduotojo pareigų pasitraukė iki tol iš tikrųjų šios draugijos darbui vadovavęs V. Kazakevičius, o draugijos pirmininku vietoj pasitraukusio V. Karvelio tapo generolas Pranas Petronis.

Kitaip negu V. Kazakevičius, kuris, betarpiškai bendraudamas su liberaliosios išeivijos srovės atstovais, stengėsi nepabrėžti ideologinių skirtumų, naujasis draugijos pirmininkas greit įsivėlė į viešą ideologinę polemiką. 1977 m. vasarą prokomunistinės krypties išeivių laikraštyje „Laisvė“ buvo paskelbtas atviras jo laiškas, kuriuo jis atsakė į vieno „Akiračių“ redaktoriaus Henriko Žemelio privačiame laiške pateiktus samprotavimus dėl kultūrinių ryšių plėtros. Naudodamas senas sovietinės ideologijos klišes, P. Petronis kaltino „Akiračių“ redakciją nenuoširdumu ir reikalavo suteikti mėnraštyje balsą „lietuvių tautos jaunosios generacijos atstovams“. Po to, kai Bronius Raila tokią generolo poziciją pavadino ne pasikeitimu nuomonėmis, o kvietimu į kovą²⁶,

²⁵ Ataskaita apie „Tėviškės“ draugijos darbą 1976 m., LYA, f. K-3, ap. 1, b. 112, l. 4.

²⁶ Raila B. Ne pasikeitimas nuomonėmis, o kova // Akiračiai. 1977, Nr. 8.

„Tėviškės“ draugijos pirmininkas reagavo dar piktesniu tonu parašytais trimis atvirais laiškais, 1978 m. pradžioje išspausdintais toje pačioje „Laisvėje“. Anot jo paties, šiuose laiškuose „iš principinių pozicijų buvo vertinama kai kurių „liberalų“ ir jų organizacijų kultūrinė veikla, o taip pat tolesnių kontaktų su gimtuoju kraštu galimybės“²⁷.

Aštuntojo dešimtmečio viduryje buvo sustiprinta kultūrinių ryšių kontrolė Kultūros ministerijos sistemoje. Reaguodama į 1976 m. vasario 16 d. priimtą LKP CK sekretoriato nutarimą „Dėl meno saviveiklos kolektyvų atrankos ir parengimo gastrolėms užsienio šalyse sutvarkymo“, LSSR Kultūros ministerijos kolegija numatė „keletą konkrečių priemonių ideologiniam kultūrinių ryšių su užsienio šalimis efektyvumui didinti“²⁸. 1977 m. rugsėjo 13 d. priimtas LSSR Kultūros ministerijos kolegijos nutarimas „Dėl kultūros ir meno įstaigų darbuotojų politinio budrumo ir valstybinės drausmės stiprinimo“ taip pat reikalavo „griežčiau prisilaikyti užsieniečių priėmimo įstaigose tvarkos reikalavimų, gerinti darbuotojų parinkimą kelionėms į užsienį, atsižvelgiant į jų moralines savybes ir politinį subrendimą“²⁹.

Vykstančių į Vakarų šalis kultūros ir mokslo atstovų priežiūra aktyviai rūpinosi ir KGB, kuris stengėsi kiekvienoje didesnėje delegacijoje turėti savo informacijos šaltinių. Pavyzdžiui, 1975 m. į kapitalistines šalis buvo išvykę 12 430 asmenų, tarp kurių buvo 17 operatyvinių KGB darbuotojų, 247 agentai ir 674 patikimi asmenys³⁰. KGB

²⁷ „Tėviškės“ draugijos ataskaita apie darbą 1978 m., LYA, f. K-3, ap. 1, b. 139, l. 7.

²⁸ LSSR Kultūros ministerijos ataskaita apie kultūrinius ryšius su užsienio šalimis 1976 m., LYA, f. 1771, ap. 251, b. 321.

²⁹ Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje: dokumentų rinkinys, sud. A. Streikus ir J. Bagušauskas. Vilnius, 2005, p. 401.

³⁰ LSSR KGB 2-osios valdybos ataskaita apie darbą 1975 m., LYA, f. K-1, ap. 3, b. 731, l. 40.

kruopščiai tikrindavo ir į Lietuvą iš užsienio atvykstančius asmenis, o pavojingiausias iš jų akylai sekė. Antai 1978 m. buvo pradėta stazuotė Vilniaus universitete atlikusios Liucijos Baškauskaitės operatyvinio tyrimo byla. Šio tyrimo metu nustatyta, kad L. Baškauskaitė padėjo JAV diplomatams ir žurnalistams užmegzti ryšius su kūrybinės inteligentijos atstovais ir rinko neigiamą politinę informaciją³¹. KGB juodajame sąrašė atsidūrė ir 1978 m. Lietuvoje viešėjusios „Metmenų“ žurnalo administratorė Marija Paškevičienė bei literatūrologė Violeta Kelertienė, kurios susitikinėjo su negatyviai nusiteikusia kūrybinės inteligentijos atstovais³².

Reaguodamas į išeivijos atstovų ir JAV diplomatų bei žurnalistų pastangas užmegzti ryšius su kūrybinės inteligentijos atstovais, KGB aštuntojo dešimtmečio pabaigoje ėmėsi aktyvesnių veiksmų siekiant perimti šiuos ryšio kanalus. Vieną iš tokių kontroliuojamų ryšio kanalų buvo planuojama sukurti per žinomą vertėją agentą „Kalvį“. Jis dar 1974 m. KGB nurodymu fiktyvios opozicinės Lietuvos intelektualų grupės vardu buvo parengęs bendradarbiavimo su „Santara-Šviesa“ projektą, kurį į Vakarus turėjo perduoti žinomas rusų disidentas Aleksandras Ginzburgas. Tąkart šiam sumanymui žlugus, 1978 m. panašią kombinaciją planuota pakartoti per aktyvų „Santaros-Šviesos“ veikėją Vytautą Vepštą, kuriam agentas „Kalvis“ turėjo prisistatyti kaip opozicinės kūrybinių darbuotojų grupės dalyvis ir perduoti jam minėtą projektą³³.

³¹ LSSR KGB 2-osios valdybos 1978 m. balandžio 20 d. pažyma „Apie kontražvalgybinio darbo būklę išaiškinant ir tikrinant iš kapitalistinių šalių atvykusių užsieniečių ryšius“, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 754, l. 177.

³² LSSR KGB 2-osios valdybos pažyma „Apie 1978–1979 m. išaiškintus užsienio turistus, įtariamus vykdant emisarų funkcijas“, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 758, l. 227.

³³ LSSR KGB 5-ojo skyriaus 1978 m. vasario 17 d. pažyma apie planuojamas priemones prieš „Santarą-Šviesą“ panaudojant agentą „Kalvį“, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 203, l. 50–51.

Vykdamas aktyvias kontražvalgybines priemones prieš išeivijos organizacijas mėginta panaudoti ir kitus KGB užverbuotus humanitarinės inteligentijos atstovus: „Ričardą“ (žinomas dailininkas, buvęs tremtinys), „Lapiną“ (jaunas kūrybinis darbuotojas, turintis plačių ryšių su disidentais)³⁴, „Asta“ (vienos iš Vilniaus universiteto katedrų vedėja, 1979 m. buvo susitikusi su JAV generalinio konsulato darbuotoja), „Saulių“ (dramaturgas, 1978–1979 m. bendravo su JAV generalinio konsulato Leningrade kultūros atašė Robertu K. Gaisu), „Stoškę“ (konservatorijos dėstytojas, palaikantis ryšius su nacionalistiškai nusiteikusių skulptorių „Neprimirimij“)³⁵. Deja, informacija apie konkrečius šių operacijų rezultatus išlikusiuose KGB dokumentuose neužfiksuota.

Viešai ir slapta kovodamas prieš „Santaros-Šviesos“ pastangas perimti iniciatyvą kultūrinį ryšių srityje į savo rankas, sovietų režimas stengėsi į kultūrinį bendravimą įtraukti daugiau pavienių išeivijos kultūros veikėjų, kurie pirmiausia rūpinosi savo kūrybos pristatymu Lietuvoje ir nereikšė jokių pretenzijų daryti vienokią ar kitokią įtaką inteligentijai. LSSR užsienio reikalų ministras Vytautas Zenkevičius 1979 m. džiaugėsi, kad „lietuviškos kilmės amerikiečių kultūriniai, moksliniai, techniniai ryšiai, jų kelionės į Lietuvą ir bendravimas su mūsų specialistais žymiai sumažino „Santaros-Šviesos“ įtaką inteligentų tarpe, padėjo jiems įsitikinti, jog ši organizacija, pretendavusi į visų ryšių su Tėvyne monopoliją, tarnauja amerikiečių tarnyboms ir dėl savo antitarybiškumo negali daugiau būti jungiamąja grandimi su Tarybų Lietuva“³⁶.

³⁴ LSSR KGB 2-osios valdybos „Kontražvalgybinių priemonių kovai su JAV spectarnybų žvalgybine-ardomąja veikla“ planas 1979–1981 m., LYA, f. K-1, ap. 3, b. 765, l. 99.

³⁵ LSSR KGB agentūrinių-operatyvinių priemonių planas 1980 m., LYA, f. K-1, ap. 3, b. 759, l. 151–152.

³⁶ LSSR užsienio reikalų ministro 1979 m. kovo 12 d. pažyma apie komandiruotę į JAV, LYA, f. 1771, ap. 256, b. 246, l. 55.

Dėl nedidelės ir vis labiau mažėjančios „pažangiosios“ išeivijos įtakos sovietų režimas vis dėlto negalėjo visiškai atsiriboti ir nuo „liberalų“, nes, anot KGB agento „Beržo“, „demaskavus liberalus, nepavyko sukurti ir savaime nesusikūrė kitas jaunesnių pokario kartos veikėjų sluoksnis, į kurį pavyktų atsiremti“³⁷. Jo nuomone, būtent tokio alternatyvaus centro sukūrimas buvo viena iš sėkmingo darbo su išeivija prielaidų: „Darbe su emigracijos jaunimu ir inteligentija, nepriklausančiais prie konservatyvių nacionalistų ir klerikalų, bet neturinčiais dėl to kito pasirinkimo kaip liberalai, matyt, atkakliai ieškotinas būdas kitai „apolitiškai“ kultūrinei organizacijai suburti, užtikrinant jai išimtinės sąlygas, sudominant šviežiomis galimybėmis.“³⁸

Ieškodami galimybių suburti tokį centrą, sovietų „emigrantologai“ atkreipė dėmesį į septintojo dešimtmečio pradžioje Almo Šalčiaus iniciatyva įkurtą amerikiečių ir lietuvių fondą. Pagal neoficialius šio fondo steigėjų planus pagrindinis jo uždavinys turėjo būti sovietų Lietuvos kultūros „laimėjimų“ propaganda JAV, tačiau nesugebėjęs pritraukti finansinių išteklių, jis egzistavo tik popieriuje. Devintojo dešimtmečio pradžioje SSRS pasiuntinybėje JAV dirbęs KGB šaltinis „Vilnius“ išdėstė ambicingą planą, kaip atgaivinti fondo veiklą ir paversti jį politiškai neutralią išeivijos dalį vienijančiu centru. Suinteresuotoms JAV firmoms siūlyta prekiauti sovietų Lietuvos gaminiais (pirmiausia, alkoholiniais gėrimais) mainais už dosnią paramą fondui sudaryti palankesnes verslo sąlygas³⁹. Nors KGB rezidentūra Vašingtone iš esmės pritarė „Vilniaus“ idėjai, kad reikia vienyti neutraliąją išeivijos dalį, abejojo galimybe įgyvendinti minėtą planą. Jos nuomo-

ne, pažymyje nepakankamai įvertintos JAV specialiųjų tarnybų ir kitų organizacijų galimybės stabdyti prosovietinių nuotaikų skverbimąsi tarp lietuvių emigrantų.

Kol atsiras palankesnės sąlygos įkurti panašią organizaciją, sovietų valdžia teikė prioritetą bendravimui su pavieniais išeivijos menininkais ir mokslininkais, kurie viešai reiškė susižavėjimą sovietinės Lietuvos kultūros pasiekimais ir rūpinosi jos propagavimu Vakaruose. Valdžios atstovai ypač vertino sėkmingą bendradarbiavimą su žymiu išeivijos dailininku Vytautu Kazimieru Jonynu. Pirmą kartą atvykęs 1974 m., jis vėliau reguliariai lankydavosi Lietuvoje. Už sudarytas sąlygas rengti parodas Lietuvoje ir kasmet nepamamai ilsėtis Druskininkuose jis atsilygindavo ne tik dovanodamas savo kūrinius Lietuvos muziejams, bet ir palankiai atsiliepdamas apie respublikos kultūrinį gyvenimą.

Aštuntojo dešimtmečio pabaigoje atvykti į Lietuvą mėginta prisivilioti ir bent vieną žymesnį išeivijos rašytoją. Antai Bernardas Brazdžionis 1978 m. jau buvo įtrauktas į suderintą su LKP CK „Tėviškės“ draugijos numatomų kviesti svečių sąrašą, tačiau taip ir neatvyko. Įvairiais kanalais kviestas ir Stasys Santvaras. 1978 m. jį dar kartą prikalbinti mėgino jau minėtas KGB agentas „Beržas“, anot kurio, „jeigu Lietuvoje pasirodytų vienas iš tų trijų rašytojų – B. Brazdžionis, L. Dovydenas arba S. Santvaras – mūsų darbe su emigracija būtų pasiektas rimtas rezultatas, kuris dar labiau skaldytų antitarybinę emigraciją, atitrauktų nuo politinės-ideologinės kovos prieš mus organizatorių dorus kūrybinius inteligentus, stiprintų mūsų įtaką išeivijoje“⁴⁰.

Daug vilčių sieta ir su pasaulinio garso archeologe Marija Alseikaite-Gimbutiene. KGB jos panaudojimo režimo tikslams galimybėmis pradėjo domėtis dar 1960 m., kai ją pirmą kartą buvo

³⁷ Agento „Beržas“ 1978 m. lapkričio 2 d. pranešimas, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 300, l. 218.

³⁸ *Ibid.*, l. 220.

³⁹ SSRS KGB rezidentūros Vašingtone 1981 m. vasario 9 d. lydraštis su agento „Vilnius“ pažymos „Apie lietuvių emigraciją JAV“ kopija, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 301, l. 192–193.

⁴⁰ Agento „Beržas“ 1978 m. lapkričio 2 d. pranešimas, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 300, l. 268.

mėginta prisivilioti visam laikui grįžti į Lietuvą. Šiam sumanymui žlugus, aktyvus jos veiklos tyrimas buvo sustabdytas ir vėl atnaujintas 1981 m., kai ji Lietuvoje viešėjo net tris mėnesius. Nuo pat pirmos vizito dienos kiekvieną M. Gimbutienės žingsnį sekę KGB darbuotojai padarė išvadą, kad ji yra lojali Sovietų Sąjungai, nusivylusi amerikietiška tikrove ir vėl rimtai svarsto galimybę persikelti iš JAV į TSRS nuolat gyventi⁴¹.

Galima daryti prielaidą, kad M. Gimbutienės išsileidimą į sovietinės Lietuvos humanitarinį diskursą lengvino ir ta aplinkybė, kad aštuntajame dešimtmetyje čia buvo iš dalies reabilituoti baltų priešistorės, mitologijos tyrimai. Vienas iš tokio žingsnio tikslų buvo siekis sukurti atsvarą krikščioniškajai lietuvių kultūros tradicijai⁴². 1981 m. kelionėje į Klaipėdą M. Gimbutienę lydėjęs V. Kazakevičius irgi ragino pagalvoti, „ar negalima būtų mitologines ir archeologines temas, kurios tam tikrai publikos daliai vis dar sukelia nacionalistines nuotaikas, panaudoti kovojant su katalikybės ideologija, prieš klerikalinį ekstremizmą. Sociologiniai tyrimai šioje srityje, rimtas, nepaviršutiniškas šio klausimo svarstymas galėtų duoti apčiuopiamų rezultatų sprendžiant mūsų ideologinio darbo problemas“⁴³.

M. Gimbutienei ne tik buvo leista skaityti viešas paskaitas, bet ir 1985 m. išleista jos knyga „Baltai priešistoriniai laikais: etnogenezė, materialinė kultūra ir mitologija“. Aktyvų M. Gimbutienės įsitraukimą į kultūrinių ryšių programą, matyt, lėmė ir gana nekritiškas jos požiūris į tuo metu Lietuvoje vykdytą kultūros politiką. Antai atsakydama į Tomo Venclovos abejones,

⁴¹ LSSR KGB pirmojo skyriaus viršininko pavaduotojo R. Skačkausko 1981 m. gegužės 22 d. pažyma apie darbą su „Putešestvenica“, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 81, l. 26–27.

⁴² Plačiau apie tokios sovietų valdžios politikos motyvus žr.: Streikus A. Apie antikrikščioniškus sovietinių švenčių ir apeigų tikslus // Naujasis židinys-Aidai. 2003, Nr. 10, p. 514–517.

⁴³ Agento „Beržas“ 1981 m. liepos 6 d. pranešimas, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 81, l. 39.

ar dėl sustiprėjusio pasipriešinimo dalyvių persekiojimo jai nevertėtų atsisakyti 1979 m. siūlyto Vilniaus universiteto garbės daktaro titulo, M. Gimbutienė pareiškė: „Man Vilniaus universitetas vis vien lietuviškas. Garbės vardus teikia lietuviai, o disidentus kalina rusai.“⁴⁴

Per M. Gimbutienę taip pat tikėtasi norima linkme nukreipti Baltijos studijų rėmimo asociacijos (*Association for the Advancement of Baltic Studies*, toliau – AABS), kurios prezidentė ji tuo metu buvo, veiklą. „Tėviškės“ draugija netgi pritarė jos iniciatyvai pakviesti keletą mokslininkų iš Lietuvos dalyvauti AABS konferencijoje, kuri turėjo vykti 1982 m. Mineapolyje, nurodyma tokius argumentus:

„– žinomų tarybinių mokslininkų dalyvavimas konferencijoje sustiprins M. Gimbutas autoritetą asociacijos narių tarpe ir bus savotiška moralinė parama bendradarbiavimo su TSRS šalininkams;

– mūsų respublikos mokslininkai turės galimybę tinkamai atstovauti tarybiniam mokslui, propaguoti socialistinį gyvenimo būdą, duoti atkirtį bet kurios rūšies galimiems Pabaltijo respublikų istorijos iškraipymams, konferencijos dalyvių tarpe aiškinti TSRS taikios leninės užsienio politikos principus ir t. t.;

– svečių iš tarybinių Pabaltijo respublikų atvykimas turėtų sukelti mums naudingus konfliktus AABS narių tarpe ir išsivijoje aplamai tarp kultūrinio bendradarbiavimo su tėvyne šalininkų ir priešininkų tokio bendradarbiavimo;

– AABS prezidentė M. Gimbutas yra prasiitarusi apie galimą jos grįžimą ateityje pastoviam gyvenimui į TSRS, kaip tai padarė prieš kelis metus jos brolis Vytautas Alseika*. Mūsų moks-

⁴⁴ Marija Gimbutienė... iš laiško ir prisiminimų. Vilnius, 2005, p. 299.

* 1965 m. KGB užverbuotas, 1972 m. grįžęs į Lietuvą buvo aktyviai panaudojamas propagandinėje veikloje: parašė knygas „Trys dešimtmečiai emigracijoje“ (1977 m.), „Amerika: tikrovė ir mitas“ (1983 m.)

lininkai galėtų paremti jos ketinimus, kas turėtų didelį kontrpropagandinį efektą⁴⁵.

Asmeninius kvietimus į šią konferenciją gavo istorikas Juozas Jurginis ir Vilniaus dailės instituto dėstytojas prof. Eduardas Budreika, tačiau prieš pat konferenciją LSSR KGB 5-oji tarnyba pasipriešino jų vykimui, motyvuodama tuo, kad konferencijos programa turėsianti „aiškiai antitarybinę kryptį“⁴⁶.

Griežtai ribojant išeivijos meninės kūrybos ir mokslo sklaidą Lietuvoje, prioritentinė sovietinės kultūrinių ryšių strategijos kryptis ir toliau buvo sovietų Lietuvos kultūros ir mokslo laimėjimų afišavimas. Vis labiau silpnėjant prokomunistinės išeivių spaudos įtakai, aštuntojo dešimtmečio pabaigoje pradėta bendradarbiauti ir su kai kuriais liberaliais išeivių leidiniais, kurie, siekdami geriau pristatyti gyvenimą okupuotoje tėvynėje, ieškojo galimybių gauti betarpišką informaciją. Šiuo atžvilgiu aktyviausia buvo mėnraščio „Akiračiai“ redakcija. Jau 1978 m. šiame laikraštyje buvo išspausdintas Jaunimo teatro literatūrinės dalies vedėjo Juozo Pociaus straipsnis apie šį teatrą, o 1980 m. buvo paskelbtas interviu su Religijos reikalų tarybos įgaliotiniu Lietuvoje Petru Anilioniu ir „Gimtojo krašto“ žurnalisto Prano Karlono straipsnis apie Vilniaus universiteto jubiliejų.

Kai „Akiračiai“ 1980 m. paprašė „Tėviškės“ draugijos pirmininką P. Petronį tarpininkauti rengiant interviu su rašytojais Jonu Avyžiumi ir Justinu Marcinkevičiumi, pasikonsultavęs su LKP CK Užsienio ryšių skyriumi, šis atsakė, kad rašytojai nenorį kalbėtis. Panašiai reaguota ir į prašymą surasti tarp Lietuvos intelektualų

žmogų, kuris parašytų „Akiračiams“ A. J. Greimo knygos „Apie dievus ir žmones“ recenziją. Atsakydama „Tėviškė“ siūlė persispausdinti Broniaus Genzelio šios knygos recenziją, anksčiau skelbtą žurnale „Pergalė“⁴⁷. Taigi akivaizdus noras ir čia išlaikyti iniciatyvą savo rankose ir pateikti tik režimui naudingą bei gerai patikrintą informaciją.

Išeivijai skirtos literatūros leidyba buvo plečiama ir Lietuvoje. Iš šių leidinių galima išskirti žurnalisto Viliaus Baltrėno parengtą rinkinį „Ta pati ir vis kita“ (1979 m.), į kurį buvo sudėti palankūs žymių išeivijos kultūros ir meno veikėjų atsiliepimai apie sovietų Lietuvą; albumą „Atgimę paminklai“ (1983 m.), kuris turėjo dar kartą pademonstruoti valdžios rūpinimąsi istorijos paminklais (plg. su 1994 m. išleista knyga „Nukentėję paminklai“). Lygia greta Lietuvos visuomenei buvo pateikiamas deformuotas išeivijos kultūrinio gyvenimo vaizdas. Periodiniuose leidiniuose spausdinamuose straipsniuose pabrėžtas išeivijos kultūrinės veiklos merdėjimas, jos politizavimas ir t. t. Išeivijos rašytojų kūryboje pirmiausia pastebimas nusi-vylimas, beprasmiskumas, Tėvynės ilgesys⁴⁸, atitinkamai komentuojama išeivijos ideologinė diferenciacija⁴⁹.

Pagrindinį dėmesį sutelkusi į gausiausią lietuvių diasporą JAV ir Kanadoje, sovietų valdžia nepamiršo ir Vakarų Europos šalyse veikusių nedidelių, tačiau aktyvių lietuvių bendruomenių. Ypatingas dėmesys skirtas darbui Vokietijoje, juolab kad Berlyne veikė sąjunginės draugijos „Rodina“ atstovybė, kur paprastai būdavo ir vienas LSSR KGB atstovas. LSSR KGB glau-

⁴⁵ „Tėviškės“ draugijos pirmininko P. Petronio 1981 m. gruodžio 9 d. raštas LKP CK užsienio ryšių skyriaus vedėjui F. Strumilui, LYA, f. K-3, ap. 1, b. 186, l. 34.

⁴⁶ LSSR KGB 5-osios tarnybos viršininko E. Baltino 1982 m. liepos 12 d. raštas SSRS KGB 5-osios valdybos 2-ojo skyriaus viršininkui N. Goluško, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 311, l. 21.

⁴⁷ Mockūnas L., „Tėviškės“ slenkstis // Akiračiai. 1995, Nr. 8, p. 11.

⁴⁸ Emigranto dalia: lietuvių beletristikos rinkinys, sud. V. Kazakevičius. Vilnius, 1973.

⁴⁹ Ideologinės srovės išeivijoje: socialinės, politinės ir filosofinės koncepcijos po Antrojo pasaulinio karo (ats. red. V. Kazakevičius). Vilnius, 1978.

džiai bendradarbiaujant su šia atstovybe dar 1964 m. Vakarų Vokietijoje buvo pradėtas leisti literatūrinis meninis žurnalas „Nemuno kraštas“, kuriame, naudojant Vakarų skaitytojų įprastą formatą ir neafišuojuant politinės pozicijos, spausdinta sovietų Lietuvoje parengta propagandinė medžiaga. 1964–1979 m. jį redagavo lietuvių kilmės VFR pilietis Albertas Annies, vėliau „Vokiečių–lietuvių literatūros draugijos“ pirmininkas Hansas Masalskis.

Nuo aštuntojo dešimtmečio pabaigos į Vakarų Vokietiją taip pat buvo pradėtos siųsti menininkų ir meno atlikėjų delegacijos, kurios čia turėjo propaguoti sovietų Lietuvos kultūros pasiekimus. Kultūrinio bendradarbiavimo su Lietuva linkme tikėtasi nukreipti ir 1981 m. Hiutenfelde įsikūrusį Lietuvių kultūros institutą. Tam 1982 m. planuota pasiųsti dar vieną specializuotą meno atlikėjų grupę, kurios dalyvavimas šio instituto renginiuose, kaip manyta, „būtų didelė parama pažangioms išeivijos jėgoms, kontaktų su tautos kamieniu šalininkams“⁵⁰.

Ypač aktyvus tokių kultūrinių ryšių šalininkas Vokietijoje buvo evangelikų liuteronų kunigas Juozas Urdzė, prieš karą dirbęs Biržuose. Jam priklausiusioje Annabergo pilyje (Bonos priemiestyje) kasmet buvo rengiami lietuvių išeivių literatūrinių būrelių susirinkimai, į kuriuos buvo kviečiami ir rašytojai iš Lietuvos. Antai 1983 m. į vieną iš tokių sambūrių buvo pakviesti rašytojai Algirdas Pocius ir Petras Bražėnas. Jų išvykai pritarė ir „Tėviškės“ draugija, traktavusi tai kaip dar vieną galimybę „propaguoti išeivių tarpe Tarybų Lietuvos kultūros pasiekimus, socialistinio realizmo žanrą tarybinėje literatūroje“⁵¹. Tačiau paskutinę akimirką vis dėlto buvo nuspręsta atsakyti šio vizito.

⁵⁰ „Tėviškės“ draugijos pirmininko P. Petronio 1981 m. rugpjūčio 6 d. raštas LKP CK sekretoriui L. Šepečui, LYA, K-3, ap. 1, b. 186, l. 28.

⁵¹ „Tėviškės“ draugijos pirmininko P. Petronio 1983 m. kovo 4 d. raštas LKP CK, LYA, K-3, ap. 1, b. 215, l. 25.

Negausi, tačiau kultūriniu atžvilgiu stipri lietuvių išeivių bendruomenė telkėsi ir Prancūzijoje. Reikia pažymėti, kad jos atstovai (skulptorius Žibuntas Mikšys, dailininkas Vytautas Kasiulis ir kt.), nors gyvai domėjosi kultūriniu gyvenimu Lietuvoje ir vertino jo pasiekimus, vengė pernelyg glaudžių ryšių su oficialiomis sovietų Lietuvos institucijomis. Išimtį sudarė gal tik A. J. Greimas, kuris ne tik keletą kartų lankėsi Lietuvoje kaip „Tėviškės“ svečias ir viešai gyrė kultūrinio gyvenimo laimėjimus, bet ir globojo Paryžiuje besistažavusius Lietuvos filosofus bei literatūrologus.

Orientacija į darbą su pavieniais išeivijos kultūros atstovais stiprėjo didėjančios realios ar įsivaizduojamos grėsmės dėl iš Vakarų per išeiviją vykdomos „ideologinės diversijos“ fone. Viena iš pagrindinių jos organizatorių ir toliau laikyta federacija „Santara-Šviesa“, kurios veiklos operatyvinį tyrimą vykdė ir LSSR KGB 5-oji tarnyba (kodinis bylos pavadinimas „Pritvorščiki“), ir 1-asis skyrius (kodinis bylos pavadinimas „Konglomerat“). Siekdamas apriboti „negatyvaus ideologinio poveikio“ galimybes, LSSR KGB ne tik stabdė naujų kultūrinių ryšių kanalų paiešką (prisiminkime jo veto Lietuvos atstovų dalyvavimui AABS konferencijoje), bet ir aktyviai prisidėjo atsisakant jau įsitvirtinusių formų.

Būtent LSSR KGB iniciatyva nuo 1982 m. buvo laikinai uždaryti lituanistiniai kursai, motyvuojant tuo, kad jų nauda darosi vis mažiau apčiuopiama⁵². Tiesa, jau 1984 m. pradžioje „Tėviškės“ draugija kreipėsi į LKP CK, siūlydama atgaivinti šiuos kursus. Jos vadovų nuomone, „mes žymiai daugiau laimėsime, negu pralaimėsime, jeigu gerai organizuosime kursus“, t. y. kursantų kontingentas bus kruopščiai atrinktas iš anksto, dalyvių amžius nustatytas ne daugiau

⁵² LSSR KGB 5-osios tarnybos 1982 m. rugpjūčio 12 d. pažyma „Apie priemones kovojant su priešinininko agentūrine veikla“, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 763, l. 157.

kaip 25 metai, kursų trukmė ne ilgesnė negu keturios savaitės, geriau užimtas kursantų laisvalaikis, užtikrintas ryšių su kursais lankiusiais jaunuoliais tęstinumas⁵³. Tokie argumentai, matyt, įtikino partijos vadovybę, nes 1984 m. kursai vėl buvo surengti.

Kad „Tėviškės“ draugijos požiūris į kultūrinius ryšius su išeiviais ne visuomet sutapdavo su KGB planais, liudija ir „Tėviškės“ draugijos sutikimas priimti L. Mockūno organizuotas išeivijos kultūrininkų grupes, kurias daugiausia sudarė „Santaros-Šviesos“ aplinkai priklausę asmenys*. Pirmą tokią grupę į Lietuvą atvyko 1983 m. rugsėjį. Tiesa, net šios kelionės organizatorius pripažino, kad ji nebuvo itin sėkminga. Kiekvienas grupės narių žingsnis buvo kontroliuojamas, o mėginimas įvežti nemažą kiekį 1982 m. išleistos Rimvydo Šilbajorio kritikos straipsnių rinkinio „Žodžiai ir prasmė“ patyrė fiasko⁵⁴.

Ypač neigiama valdžios reakcija į minėtą R. Šilbajorio knygą ir pastangos sustabdyti jos plitimą Lietuvoje dar kartą patvirtino režimo nepasirengimą autentiškam dialogui su išeivijos kultūra. Atsakydamas į R. Šilbajorio svarstymus, kad išeivijos kritika galėtų papildyti lietuvių literatūros mokslą laisve ideologiškai nespręsti estetinių klausimų, V. Kazakevičius piktai atrėžė: „Nejau, R. Šilbajorio nuomone, lietuvių literatūros mokslas taps vertingesnis ir objektyvesnis, jeigu plati lietuvių tarybinio literatūros mokslo upė susilies su siaurute, dažnai išnykstančia išeivijos mokslo upelyte ir perims jos chemines spalvas ir kvapus?“⁵⁵

⁵³ „Tėviškės“ draugijos pirmininko P. Petronio 1984 m. sausio 5 d. raštas LKP CK užsienio ryšių skyriui, LYA, K-3, ap. 1, b. 265, l. 1–2.

* 1979–1981 m. panašias JAV lietuvių mokslininkų (tiesa, daugiau tikslųjų mokslų atstovų) grupių ekskursijas į Lietuvą organizavo Donatas Šatas, tačiau 1982 m. jo organizuota grupė negavo leidimo įvažiuoti.

⁵⁴ Mockūnas L. Knygų keliai į Lietuvą, p. 100.

⁵⁵ Kazakevičius V. Pagal reakcinę „laiko dvasia“ // Pergalė. 1984, Nr. 7, p. 19.

Kita vertus, tokioje amžino ideologinio įšalo atmosferoje neoficialių tarpininkų dėka atsargiai zonuojant ir derybomis pamažu buvo šalinamos iki tol atrodžiusios neįveikiamos kliūtys naujoms kultūrinių ryšių formoms. Svarbų vaidmenį šiame nematomame žaidime atliko ir 1983 m. L. Mockūno grupėje buvusi literatūrologė V. Kelertienė, kuri reguliariai atvykdavo stažuoti į Vilniaus universitetą. Kaip ir kiti žinomi išeivijos veikėjai, ji buvo didesnio KGB dėmesio objektas. Pasinaudodamas „Tėviškės“ draugijos darbuotojo priedanga, su ja nuolat bendravo solidžią darbo su išeivijos kultūrininkais patirtį turėjęs KGB majoras P. Sinkevičius. KGB vadovybė P. Sinkevičius informavo, kad 1984 m. rugsėjo pradžioje, kai V. Kelertienė eilinį kartą buvo Vilniuje, jam pavyko užmegzti su ja patikimus ryšius⁵⁶. Būtent per V. Kelertienę daugiausia ir vyko tolesnės derybos dėl ryšių su „Santara-Šviesa“, kurie 1985 m. perėjo į kokybiškai naują etapą.

Kultūrinių ryšių su išeivija proveržis (1985–1988 m.)

Naujo Sovietų Sąjungos lyderio Michailo Gorbačiovo pareiškimai apie būtinybę pertvarkyti sovietinę sistemą ir šaltojo karo įtampas mažinimo iniciatyvos sudarė palankesnę atmosferą kultūrinių ryšių su išeivija plėtrai. Tam tikru jų proveržio atskaitos tašku tapo 1985 m. rudenį surengta grupės Lietuvos menininkų* viešnagė JAV. Nuo kitų panašaus pobūdžio „gastrolių“ šis vizitas skyrėsi tuo, kad jo programoje iš anksto buvo numatytas ir svečių dalyvavimas kasmetiniame „Santaros-Šviesos“ suvažiavime, kuriame jie skaitė pranešimus. Žinoma, grupės

⁵⁶ LSSR KGB pirmojo skyriaus vyr. operatyvinio įgaliotinio P. Sinkevičiaus pranešimas LSSR KGB pirmininkui J. Petkevičiui, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 113, l. 3–4.

* Grupę sudarė aktorius Laimonas Noreika, literatūrologas Algimantas Bučys, prozininkas Vytautas Martinkus ir poetas Marcelijus Martinaitis.

nariai buvo kruopščiai atrinkti ir patikrinti. Anot KGB dokumentų, „tarp jų buvo agentas „Jonas“, kandidatas verbavimui ir patikimas asmuo, kiekvienam iš jų buvo numatyta aiški elgesio linija ir duotos atitinkamos užduotys“⁵⁷.

Visų lygių sovietų valdžios struktūros Lietuvos atstovų pasirodymą įvertino kaip sėkmingą viešųjų ryšių akciją. Antai „Tėviškės“ draugija tvirtino, kad „jų pranešimai ir pasakojimai apie literatūros procesą Lietuvoje, surengti literatūros vakarai, susitikimai su įvairių nusistatymų tautiečiais susilaukė išeivijoje susidomėjimo bei atgarsio, tam tikru mastu pagilino prieštaravimus tarp reakcinių organizacijų atstovų, šmeižiančių Lietuvos socialistinę santvarką ir pasisakančių prieš kultūrinius kontaktus, bei tos liberaliosios išeivijos dalies, kuri linkusi tokiam bendravimui su Tarybų Lietuva“⁵⁸. KGB vadovybė Maskvoje irgi teigiamai įvertino LSSR KGB pirmojo skyriaus darbą organizuojant šią išvyką⁵⁹.

Tai atvėrė kelią glaudesniai Lietuvos menininkų ir mokslininkų bendravimui su išeivijos liberaliosios srovės atstovais. „Tėviškės“ draugija siūlė ir toliau siųsti į JAV Lietuvos menininkų grupes, kurios dalyvautų „Santaros-Šviesos“ organizuojamuose renginiuose. Neprieštaravo tam ir KGB, numatęs su „Santaros-Šviesos“ atstovais suderinti „operatyviniu ir propagandiniu atžvilgiu mums naudingą kviečiamųjų sąrašą“⁶⁰. KGB netgi buvo pasirengęs priimti „Santaros-Šviesos“ vadovų pasiūlymą, kad išeivijos kritikai Lietuvos periodiniuose leidiniuose recenzuotų

išeivių grožinės literatūros kūrinius. Tuo atveju, jeigu „instancijose“ šis klausimas būtų išspręstas teigiamai, planuota „panaudoti tai kaip priemonę daryti atitinkamą įtaką kai kuriems emigracijos rašytojams“⁶¹.

Nebeprieštarauta ir tam, kad Lietuvos atstovai dalyvautų 1986 m. gegužę Viskonsino universitete vyksiančioje AABS konferencijoje. Tiesa, iš pakviestųjų į šią konferenciją Lietuvos literatūrologų KGB užkliuvo Albertas Zalatorius, kuris esą kritiškai atsiliepia apie SSKP kultūros politiką, todėl turėjo būti išbrauktas iš vykstančiųjų sąrašo⁶². Tačiau ši sykių lėmė ne sovietų valdžios pozicija, į JAV administracijos sprendimas iš viso neduoti vizų nė vienam iš pakviestųjų į konferenciją. Tokį netikėtą posūkį sovietų režimas, žinoma, pasistengė maksimaliai išnaudoti propagandos tikslams. Vykdydamas KGB užduotį, agentas „V. Laurinkus“ savaitraštyje „Literatūra ir menas“ paskelbė straipsnį „Kaip aš važiauvau į Čikagą“, kuriame išjuokė JAV pareigūnų veiksmus ir apkaltino juos pažeidus Helsinkio susitarimus. KGB teigimu, šis straipsnis „padarė teigiamą įtaką tiems respublikos kūrybiniais darbuotojams, kurie buvo linkę idealizuoti amerikietišką visuomenės santvarką, o taip pat patiems emigrantams“⁶³.

Poreikis taikyti lankstesnius darbo su išeivija metodus lėmė ir kadrinius pokyčius sovietinėse institucijose, kurios šį darbą vykdė. 1986 m. vasarą „Tėviškės“ draugijos pirmininku buvo paskirtas Vaclovas Sakalauskas, 1982–1986 m. dirbęs SSRS ambasados Vašingtone antruoju sekretoriumi, o „Gimtojo krašto“ vyriausiojo redaktoriaus pareigas turėjusį rašytoją Vacį Reimerį pakeitė žurnalistas A. Čekuolis. Abu

⁵⁷ LSSR KGB 1986 m. rugsėjo 25 d. pažyma apie darbą su „Santara-Šviesa“, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 323, l. 65.

⁵⁸ „Tėviškės“ draugijos pirmininko P. Petronio 1986 m. balandžio 21 d. raštas LKP CK, LYA, f. 1771, ap. 269, b. 301, l. 26.

⁵⁹ SSRS KGB pirmosios valdybos 1986 m. vasario 17 d. raštas LSSR KGB pirmojo skyriaus viršininkui V. Karinauskui, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 323, l. 40.

⁶⁰ LSSR KGB 1986 m. balandžio 8 d. agentūrinių operatyvinių priemonių byloje „Pritvorščiki“ planas, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 323, l. 46.

⁶¹ Ibid, l. 47.

⁶² LSSR KGB pirmininko J. Petkevičiaus 1985 m. gruodžio 18 d. raštas LKP CK, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 113, l. 120.

⁶³ LSSR KGB 1986 m. rugsėjo 25 d. pažyma apie darbą su „Santara-Šviesa“, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 323, l. 68.

jie buvo jaunesnės kartos atstovai, sukaupę nemažą darbo Vakaruose patirtį. Jie daug drąsiau bendravo su įvairių pažiūrų išeiviais, buvo pasirengę peržengti buvusius barjerus ir keisti nusi-stovėjusią darbo su išeivija kryptį. Ryškiausiai šie pokyčiai atsispindėjo savaitraščio „Gimtasis kraštas“ puslapiuose. Greitai keitėsi ne tik jo poligrafinė kokybė, bet ir tonas. Pradėta spausdinti kai kurių anksčiau ignoruotų išeivijos rašytojų kūryba (pavyzdžiui, Antano Vaičiulaičio), proginiai straipsniai apie iškilius, tačiau anksčiau ideologiškai nepriimtinius išeivijos kultūros veikėjus⁶⁴.

Toks savaitraščio naujoviškumas patiko ne visiems. Sovietų ideologai, džiaugdamiesi didėjančiu „Gimtojo krašto“ poveikiu išeiviams, kartu nuogaštavo dėl didėjančio jo populiarumo Lietuvoje. Antai dienraščio „Tiesa“ vyriausiasis redaktorius A. Laurinčiukas, vertindamas pokyčius „Gimtajame krašte“, pažymėjo: „Skaitant „Gimtąjį kraštą“ matosi, kad jį leidžia žmonės, kurie siekia naujomis priemonėmis paveikti užsienyje gyvenančią emigraciją – ir pažangius Tarybų šalies bičiulius, ir antitarybininkus, ir tvirtų pozicijų neturinčius. Siekdami šio tikslo leidėjai pasiekė ir kitą tikslą, kuris mano įsitikinimu neturėtų būti pagrindiniu – neįprastai didelį Tarybų Lietuvoje gyvenančių skaitytojų susidomėjimą.“⁶⁵

1985–1986 m. pradėta mažiau bijoti ir išeivijos literatūros kritikų balso. Matant, kad jų vertinimai Lietuvos kultūrinį elitą vienais ar kitais kanalais vis vien pasiekia, darėsi beprasmiška ir net nuostolinga toliau juos ignoruoti. Dar 1985 m. vasarą buvo pralaužtas R. Šilbajorio knygos „Žodžiai ir prasmė“ nutylėjimo barjeras – „Per-

galėje“ (1985, Nr. 8) buvo išspausdinta Kęstučio Nastopkos šios knygos recenzija. 1987 m. sausį buvo atšauktas ir anksčiau priimtas draudimas R. Šilbajoriui įvažiuoti į Lietuvą⁶⁶. Motyvudamas draudimo panaikinimą, LSSR KGB pirmojo skyriaus viršininkas V. Karinauskas nurodė: „mūsų tikslas sukelti priešišką reakcinės emigracijos reakciją jo atžvilgiu, sustiprinti jo kaip kultūrinių ryšių su respublika šalininko pozicijas tarp liberalų ir daryti jam mums naudingą ideologinį poveikį“⁶⁷.

1987 m. sausio pradžioje atvykęs į Lietuvą, R. Šilbajoris Vilniaus universitete skaitė paskaitą apie išeivijos poetų K. Bradūno, A. Mackaus, Alfonso Nykos-Niliūno ir Liūnės Sutemos kūrybą.

Valdžios pasirengimą plačiau praverti duris išeivijos rašytojų kūrybai rodė ir tai, kad 1987 m. pirmą kartą į „Poezijos pavasarį“ kaip viešnia buvo pakviesta išeivijos poetė V. Bogutaitė-Keblienė. Išeiviai – kultūrinio bendradarbiavimo šalininkai – taip pat vis aktyviau reikalavo laisviau reprezentuoti išeivijos kultūrą Lietuvoje. Šis klausimas dėmesio centre atsidūrė ir per 1987 m. gegužės pabaigoje „Gimtojo krašto“ redakcijoje vykusį apskritojo stalo pokalbį su tuo metu Lietuvoje viešėjusios L. Mockūno organizuotos išeivijos intelektualų grupės atstovais. Jo metu buvo pasiektas principinis susitarimas dėl išeivijoje ir Lietuvoje leistų leidinių keitimosi straipsniais. Tiesa, šis susitarimas, daugumos vertintojų nuomone, buvo naudingesnis sovietinei pusei.

O štai išeivių meninė kūryba darėsi vis prieinamesnė Lietuvos skaitytojui, humanitarnių ir socialinių mokslų tekstai kur kas sunkiau

⁶⁴ *Kubilius V.* Mūsų visos mintys... prie gimtosios žemės (skirtas B. Brazdžionio 80-mečiui) // *Gimtasis kraštas*, 1987, Nr. 3; *Kuzmickas B.* Išlikis mūsų kultūroje (nekrologas A. Maceinai), *ibid.*, Nr. 6; *Geda S.* Senovinės magijos lauke: Kaziu Bradūniui – 70, *ibid.*, Nr. 7.

⁶⁵ „Tiesos“ vyr. redaktorius A. Laurinčiuko pastabos apie laikraščio „Gimtasis kraštas“ publikacijas, *LYA*, f. 1771, ap. 278, b. 259, l. 4.

⁶⁶ Nutarimas uždrausti įvažiuoti į Lietuvą buvo priimtas po to, kai 1964 m. R. Šilbajoris išeivijos spaudoje papasakojo apie savo nemalonius išpūdžius iš savo pirmosios viešnagės Lietuvoje, taip pat KGB mėginimus jį verbuoti.

⁶⁷ LSSR KGB pirmojo skyriaus viršininko V. Karinausko 1986 m. gruodžio 24 d. šifruota telegrama SSRS KGB 5-osios valdybos pirmojo skyriaus viršininkui I. Perfiljevui, *LYA*, f. K-1, ap. 49, b. 184, l. 264.

skynėsi kelią į viešąjį diskursą. Išskyrus minėtą M. Gimbutienės knygą, nagrinėjamu laikotarpiu Lietuvoje oficialiai nebuvo išspausdintas nė vienas išeivijos filosofo, istoriko ar sociologo darbas. Antai dar ir 1987 m. B. Genzeliui „Kultūros baruose“ nepavyko išspausdinti pokalbio su J. Girmiumi⁶⁸. Tokiomis sąlygomis išeivijos intelektualų kūriniai galėjo būti dauginami tik savilaidos būdu, o už jų platinimą ir skaitymą grėsė baudžiamoji atsakomybė. „Lietuvos katalikų bažnyčios kronika“ aprašė 1986 m. pabaigoje KGB darytas kratas, per kurias buvo konfiskuota nemažai savilaidos būdu išleistų Stasio Ylos, Antano Maceinos, J. Girmiaus ir kitų išeivijos autorių knygų.

Nors 1986–1987 m. kultūrinių ryšių su išeivija vienkryptiškumas sumažėjo, sovietų Lietuvos kultūros reprezentavimas išeivijoje išliko prioritetine kryptis. Visų pirma, po sėkmingo debiuto 1985 m. vėlesniais metais irgi siųstos Lietuvos humanitarų delegacijos į „Santaros-Šviesos“ suvažiavimus. 1986 m. grupę sudarė rašytojas Juozas Aputis, istorikas Vytautas Merkys ir aktorius Vladas Bagdonas, 1987 m. – literatūros kritikas Vytautas Kubilius, poetė Judita Vaičiūnaitė bei istorikė Ingė Lukšaitė. Reikia pripažinti, kad sovietinė pusė dažniausiai atsižvelgdavo į „Santaros-Šviesos“ atstovų pageidavimus tarantis dėl grupių sudėties. Tai, kad į jas buvo įtraukiami tie asmenys, kurių kūryba išeivijos intelektualiniame diskurse buvo vertinama pozityviai, buvo naudinga ir sovietų režimui. Viena vertus, tikėtasi, kad jie vis tiek daugiau ar mažiau perteiks sovietinį požiūrį, kurio poveikį sustiprins jų autoritetas. Kita vertus, šie intelektualai buvo laikomi iš dalies jau sugadintais „buržuazinės ideologijos“, todėl baimintis, kad jiems bus padaryta „bloga“ įtaka, nebebuvo prasmės.

Be to, taikydamas savo metodus, KGB mėgino supriešinti labiau nonkonformistiškai nusiteikusius Lietuvos menininkus su išeivijos intelektualais. Puikus tokių manipuliacijų pavyzdys galėtų būti LSSR KGB vadovų reakcija į signalus, kad V. Kelertienė kritikavo rašytoją Romualdą Lankauską. Savo sprendimą į rengiamą Lietuvos rašytojų kūrybos antologiją anglų kalba įtraukti tik vieną R. Lankausko apsakymą KGB agentui V. Kelertienė argumentavo tuo, kad paskutiniu metu jis nieko gero neparašė, pradėjo kartotis. LSSR KGB pirmininko pavaduotojas Henrikas Vaigauskas ant agentūrinio pranešimo užrašė tokią rezoliuciją: „Jeigu Kelertienės atsiliepiamas atitinka tikrovę, tai mums gerai. Reikia stiprinti tokius įsitikinimus“; o 5-osios tarnybos viršininkas E. Baltinas pridėjo „panaudojant „Ažuolą“, o galbūt ir kitus šaltinius reikia „Niurzgą“ (R. Lankauską – aut.) supažindinti su negatyviais Kelertienės pasisakymais“⁶⁹.

1987 m. pradžioje LKP CK biuras patvirtino dar vieną propagandos užsienyje ir kontrpropagandos suaktyvinimo priemonių planą, kuriame reikalauta didinti šios veiklos efektyvumą. Masinės informacijos priemonės turėjo „iš esmės keisti propagandinio ir kontrpropagandinio darbo pobūdį ir stilių, atsisakyti vertinimų lėkštumo, laiko reikalavimų neatitinkančių mąstymo stereotipų, perdėto patoso, supaprastinto požiūrio į sudėtingus buržuazinės visuomenės vystymosi procesus“⁷⁰.

Sovietų režimo pastangoms kurti klestinčios Lietuvos kultūros ir didėjančios kūrybinės laisvės įvaizdį ypač kenkė į Vakarus pasitraukusių žymių Lietuvos intelektualų ir menininkų liudijimai. Nenuostabu, kad sovietų režimo atstovai visais įmanomais būdais stengėsi sumažinti jų

⁶⁸ J. Girmiaus laiškas B. Genzeliui // Problemos. 2003, t. 63, p. 134–149.

⁶⁹ Agento „Ažuolas“ 1987 m. birželio 5 d. pranešimas, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 113, l. 263.

⁷⁰ LKP CK biuro 1987 m. vasario 23 d. posėdžio protokolai, LYA, f. 1771, ap. 270, b. 19, l. 17.

skelbiamos informacijos patikimumą. Didžiausių režimo priešų sąrašo viršūnėje atsidūrę poetas Tomas Venclova, režisierius Jonas Jurašas, dailininkas Vladislavas Žilius devintajame dešimtmetyje buvo nuolat juodinami ne tik Lietuvos žiniasklaidoje⁷¹, bet ir tarp išeivių. Pateikiama informacija turėjo visus įtikinti, kad jų liudijimai apie kūrybinės laisvės suvaržymus neatitinka tikrovės, kad jų pačių kūryba Vakaruose supratėjo. Iš Lietuvos atvykstantiems kultūrininkams buvo draudžiama dalyvauti su jais tuose pačiuose renginiuose. Antai ir 1985 m. A. Bučiui užprotestavus, T. Venclovai nebuvo leista kalbėti per Lietuvos atstovų susitikimą su Jeilio universiteto studentais ir dėstytojais.

Siekdamas išvengti T. Venclovos ar J. Jurašo atvejo pasikartojimų, devintajame dešimtmetyje sovietų režimas lanksčiau elgėsi su menininkais, kurie didesnės kūrybinės laisvės mėgindavo ieškoti Vakaruose. Pasikeitusią valdžios laikyseną tokių maištautojų atžvilgiu bene geriausiai atspindi kompozitoriaus Felikso Bajoro atvejis. Po to, kai 1982 m. dėl ideologinių motyvų buvo uždrausta statyti jo operą „Dievo avinėlis“, F. Bajoras negrįžo iš kelionės po JAV, tačiau Sovietų Sąjungos pilietybės neprarado, SSRS konsulatui sutinkant pratęsti jo buvimo JAV terminą. Nesugebėjęs pritapti prie tenykštės muzikinės kultūros, 1986 m. F. Bajoras grįžo į Lietuvą. Panašiai susiklostė ir 1986 m. JAV nutarusio pasilikti istoriko Broniaus Venclovos likimas. Nors B. Venclova buvo įsidarbinęs „Laisvosios Europos“ radijo stotyje, iš jo taip pat nebuvo atimta pilietybė ir jau po metų jis galėjo grįžti.

Sovietų valdžios kurtą aukštos Lietuvos kultūros įvaizdį gadino ir neatitinkantis sovietinių

moralės normų kai kurių šios kultūros atstovų elgesys, ypač jų siekimas pasipelninti iš bendravimo su tautiečiais Vakaruose. Reaguodamas į jį pasiekiančius signalus apie tokius atvejus, LSSR KGB pažymėjo: „mums būtina skirti rimtesnį dėmesį kūrybinės inteligentijos atstovų rengimui išvykoms į užsienį, ypač ten, kur gyvena lietuvių emigrantai. Netinkamas žinomų mūsų žmonių elgesys šlovės mūsų respublikai nedaro. Partijos organams skirtai pažymai apie tokį elgesį būtina surinkti papildomų duomenų“⁷². Daugiau galimybių gauti materialinės naudos su tuo susijusiems asmenims teikė ir išeivių dispozicijoje buvusių kultūros bei meno vertybių grąžinimo į Lietuvą akcija, kur kas aktyviau pradėta vykdyti nuo devintojo dešimtmečio vidurio.

Ypač daug iniciatyvos šioje srityje rodė 1984 m. „Tiesos“ korespondentu Niujorke pradėjęs dirbti žurnalistas Vilius Kavaliauskas. Išskyrus Mykolo Žilinsko kolekcijos perėmimą, iki devintojo dešimtmečio vidurio Lietuvos sovietų valdžia negalėjo pasigirti didesniais pasiekimais išviliojant iš išeivių meno vertybes. V. Kavaliauskas, atvykęs į JAV, per trumpą laiką suorganizavo dailininko Kazimiero Žoromskio persikėlimą į Lietuvą, sugebėjo įtikinti Vytautą Kazimierą Jonyną, kad jis padovanotų daugumą savo darbų, kuriems eksponuoti buvo įkurta speciali galerija Druskininkuose. Be to, V. Kavaliauskas atvežė nemažai kitų išeivijos dailininkų kūrinių, archyvinių dokumentų, vertingų lituanistinių spaudinių. 1987 m. V. Kavaliauskas jau suko sparną apie didžiulės vertės Kazio Varnelio, kunigo Leonardo Andriekaus kolekcijas, Broniaus Kviklio archyvą ir kitus vertingus išeivių rinkinius.

⁷¹ Lukoševičius J. Anapus jūrų marių // Pergalė, 1980, Nr. 6, p. 117–132; Krivickas S. Narcizas ir istorija // Nemunas, 1985, Nr. 11, p. 22.

⁷² LSSR KGB 5-osios tarnybos pirmojo skyriaus viršininko P. Vozbuto rezoliucija ant pažymos apie režisieriaus M. Giedrio apklausą, atliktą 1986 m. spalio 1 d., LYA, f. K-1, ap. 49, b. 304, l. 183.

KGB labai palankiai vertino tokią V. Kavaliausko veiklą, ragindama į ją įtraukti ir kitus kūrybinės inteligentijos atstovus, vykstančius į užsienį. Palankias sąlygas perimti išeivių sukauptas kultūros vertybes sudarė ir nevalstybinio respublikos Kultūros fondo įkūrimas. Anot E. Eismunto, „užsienio lietuvių įtraukimas į fondo veiklą galėtų ne tik prisidėti prie materialinių ir dvasinių vertybių kaupimo, bet ir sulaikytų juos nuo dalyvavimo reakcinių grupuočių veikloje, sustiprintų kultūrinių ryšių su Lietuva šalininkų pozicijas“⁷³. Dar vienas būdas didinti išeivijos simpatijas sovietų Lietuvos kultūrai – vis stiprėjantis apeliavimas į folklorinę tradiciją. Į jubiliejinę respublikinę Dainų šventę 1985 m. buvo sudarytos sąlygos atvykti apie 650 išeivių, kuriems Inturisto Vilniaus skyrius (tuo metu jam vadovavo patyręs KGB žvalgybininkas Ričardas Vaigauskas) parengė gerai apgalvotas, politiškai kryptingas programas. Be to, Dainų šventės metu Parodų rūmuose buvo atidaryta liaudies meno paroda.

Siekiant padidinti sovietiniam kultūrinių ryšių su išeivija modeliui pritariančių išeivijos veikėjų būrį, 1987 m. Lietuvoje buvo leista apsilankyti ir kai kuriems išeivijos veikėjams, kuriems anksčiau durys į tėvynę buvo uždarytos dėl aktyvios politinės veiklos. Antai 1987 m. pavasarį su L. Mockūno grupe pirmą kartą į Lietuvą atvyko žurnalistas Mykolas Drunga, 1982–1986 m. redagavęs dienraščio „Draugas“ kultūrinį priedą. KGB ne tik atidžiai stebėjo jo elgesį, bet ir stengėsi jam daryti „teigiamą“ įtaką. Pagal M. Drungos sekimo planą buvo numatyta surengti jo pokalbį su žurnalistu, patyrusiu agentu „Tichonovu“, kuriam buvo pavesta, „remiantis konkrečiais pavyzdžiais, pabandyti įrodyti Drungos pažiūrų į tarybinę tikrovę klaidingumą

ir paskatinti jį emigrantų spaudoje objektyviau atspindėti gyvenimą Lietuvoje“⁷⁴.

Panašios poveikio priemonės buvo numatytos ir LSSR Mokslų akademijos kvietimu 1987 m. rugpjūčio pabaigoje Lietuvoje viešėjusiam viename iš „Akiračių“ redaktorių Zenonui Rekašiui. Z. Rekašius su D. Šato organizuota grupe Lietuvoje lankėsi ir 1981 m., tačiau už mėginimą įvežti „ideologiškai kenksmingą“ literatūrą, jam, kaip ir kitiems šios grupės nariams, buvo atimtas leidimas įvažiuoti į Sovietų Sąjungą. 1987 m. šis draudimas buvo panaikintas atsižvelgiant į tai, kad „Akiračiuose“ buvo išspausdinta keletas sovietų režimui naudingų jo straipsnių. Siekiant sustiprinti Z. Rekašiaus, kaip kultūrinių ryšių su Lietuva šalininko, įvaizdį planuota per agentą „Joną“ pasiūlyti jam šiuo klausimu pasisakyti savitiraštyje „Literatūra ir menas“ ar kuriame nors kitame kultūrinio pobūdžio periodinės spaudos leidinyje⁷⁵.

KGB iki pat tautinio atgimimo sąjūdžio pradžios stengėsi neišleisti iš rankų kultūrinių ryšių su išeivija kontrolės. Antai 1988 m. gegužę su Jaunimo teatru, kuris pirmą kartą gastroliavo JAV, išvyko ir KGB darbuotojas P. Sinkevičius. Jis, be kita ko, numatė „kultūrinio bendradarbiavimo tarp emigracijos ir „Tėviškės“ draugijos problemų aptarimo pretekstu išsiaiškinti asmenis, kuriuos būtų galima panaudoti vykdam aktyvias propagandines priemones“⁷⁶. Ieškoti naujų įtakingų kanalų „kultūrinės statybos pasiekimams“ propaguoti KGB įpareigojo

⁷⁴ LSSR KGB pirmojo skyriaus agentūrinių-operatyvinių priemonių planas operatyvinio tyrimo bylos „Doktor“ objekto buvimo Lietuvos TSR laikotarpiu, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 72, l. 28.

⁷⁵ LSSR KGB pirmojo skyriaus agentūrinių-operatyvinių priemonių planas operatyvinio tyrimo bylos „Profesor“ objekto buvimo Lietuvos TSR laikotarpiu, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 165, l. 82.

⁷⁶ LSSR KGB pirmojo skyriaus operatyvinio įgaliojimo P. Sinkevičiaus veiksmų plano išvykos į JAV metu projektas, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 597, l. 7.

⁷³ LSSR KGB pirmininko E. Eismunto 1987 m. liepos 31 d. raštas LKP CK „Apie respublikos kultūros fondo papildymą“, f. K-1, ap. 49, b. 332, l. 176.

ir 1987 m. vasario 25 d. priimtas SSKP CK nutarimas „Dėl pasipriešinimo prieš Tarybinio Pabaltijo respublikas vykdomą ideologinę diversiją priemonių“. Jame, be kita ko, nurodyta suaktyvinti darbą ir su Stokholmo universitete veikusiu Baltijos tyrimų institutu, „vykdyti planingas puolamąsias priemones, siekiant nukreipti instituto veiklą mums naudinga linkme, išaiškinti ir lokalizuoti Pabaltijo emigrantų grupuočių vadeivų mėginimus panaudoti ji mums priešiškiems tikslams“⁷⁷.

Kita vertus, 1988 m. buvo pradėta kur kas sparčiau griauti užtvartas, iki tol trukdžiusias išeivijos kultūrai pasiekti Lietuvą. Aktorius L. Noreika 1987 m. pabaigoje parengė išeivijos poezijos programą, į kurią buvo įtraukti visi žymiausi išeivijos poetai. 1988 m. buvo išleista Jono Aisčio poezijos rinktinė „Katarsis“, Dailės muziejuje surengta apžvalginė užsienyje gyvenančių lietuvių kilmės dailininkų paroda. Bendru LSSR Glavlito, Kultūros ministerijos ir Spaudos komiteto nutarimu 1987 m. rugsėjo 1 d. taip pat buvo sudaryta komisija bibliotekų specfonduose buvusiai literatūrai peržiūrėti. 1988 m. ši komisija patikrino specfonduose atsidūrusias išeivijoje leistas knygas ir periodinius leidinius ir daugumą jų sugrąžino bendram naudojimui⁷⁸. Taip susidarė sąlygos visapusiškesnei išeivijos meninės ir intelektualinės kūrybos recepcijai, kuri, be abejonės, atliko ir papildomo tautinio atgimimo katalizatoriaus vaidmenį. Bet tai jau kito tyrimo tema.

Išvados

⁷⁷ LSSR KGB 5-osios valdybos 1988 m. gegužės 17 d. pažyma „Apie lietuvių emigrantus Baltijos institute Švedijoje“, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 307, l. 91.

⁷⁸ Plačiau apie tai žr.: *Streikus A.* Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956–1990 m. // *Genocidas ir rezistencija*, 2004, Nr. 1, p. 66.

Septintojo dešimtmečio viduryje pradėta aktyvi kultūrinių ryšių su išeivija paieška buvo gerai suplanuota sovietų režimo stiprinimo akcija. Svarbiausias jos tikslas buvo ne užmegzti autentišką dialogą tarp dviejų lietuvių kultūros šakų, o įrodyti sovietinės Lietuvos kultūros pranašumą prieš išeivijos puoselėtą kultūrinę tradiciją. Išeivijos meninės, o juo labiau intelektualinės kūrybos reprezentacija Lietuvoje iki pat devintojo dešimtmečio pabaigos buvo labai selektyvi ir dažniausiai siejama su jos autorių reveransais sovietinei kultūros politikai. Be to, galimą neigiamą išeivių kūrybos poveikį stengtasi neutralizuoti atitinkamomis jos interpretacijomis.

O štai sovietinės Lietuvos kultūros sklaida išeivijoje buvo akivaizdžiai vyraujanti kultūrinių ryšių akcijos kryptis. Išeiviją buvo siekiama dezinformuoti pateikiant pirmiausia tą kūrybą, kurioje bendro tautinės tradicijos paveldo (ypač ikirikščioniško) simboliai subtiliai slepia sovietinės ideologijos įkvėptą pasaulėžiūrą, kuri išsiskyrė naujoviškesne menine forma. Taip siekta imituoti normalaus kultūrinio gyvenimo regimybę, kuria tikėtasi patraukti į savo pusę greito valstybės išvadavimo viltį praradusią išeivijos dalį.

Liberalios išeivijos srovės mėginimai pasinaudoti kultūrinių ryšių kanalu siekiant užmegzti glaudesnius ryšius su Lietuvos kūrybine inteligentija, per kuriuos būtų skatinamos jos opozicinės nuotaikos, atitinkamų sovietų režimo institucijų buvo gana greitai atskleisti ir daugiau ar mažiau kontroliuojami. Kultūrinių ryšių šalininkų išeivijoje pastangas geriau pažinti kultūrinį Lietuvos gyvenimą, režimas taip pat dažnai panaudodavo jam naudingai informacijai skleisti. Tam buvo pasitelkiamos įvairios priemonės, pradedant publikacijomis išeivijos spaudoje ir baigiant KGB agentų infiltravimu tarp asmenų, aktyviai bendravusių su žymiais išeivijos kultūros veikėjais.

Nors pagrindiniai sovietų režimo tikslai plėtojant kultūrinius ryšius su išeivija visą laiką išliko tie patys, galima išvelti ir keletą taktinių laikysenos pokyčių. Pirmajam etapui, trukusiam nuo septintojo dešimtmečio vidurio iki 1972 m., būdingas sąlyginai didelis atvirumas išeivijos atžvilgiu vėliau išblėso, stiprėjant bendrai viešojo gyvenimo ideologizacijai ir išaiškėjus, kad kai kurios išeivijos jėgos siekia kultūrinius ryšius panaudoti režimui griauti iš vidaus. Aštuntajame

dešimtmetyje ir devintojo dešimtmečio pirmojoje pusėje pagrindinis dėmesys skirtas bendravimui su pavieniais žymiais išeivijos kultūros veikėjais ir pastangoms kurti sovietų režimo kontroliuojamą naują centrą, kuriuo būtų galima remtis toliau plėtojant kultūrinius ryšius su išeivija. Kai tokios atramos susikurti nepavyko, nuo devintojo dešimtmečio vidurio, režimui tampant vis atviresniam, vėl imta daug drąsiau bendrauti su liberaliaja išeivijos srove.

SOVIET LITHUANIA AND THE EMIGRÉ COMMUNITY: A PROJECT FOR CULTURAL TIES

Arūnas Streikus

Summary

The active search for cultural ties with Lithuanians in exile, which started in the middle 1960s, was a well planned action aimed at the strengthening of the Soviet regime. It's main purpose was not to start a genuine dialogue between two branches of Lithuanian culture, but to demonstrate the superiority of Soviet Lithuanian culture over the culture, cherished in exile. The representation of emigre art and especially of intellectual works in Lithuania was very limited until the late 1980s and mostly connected with obtaining positive comments from emigre authors in regard to Soviet cultural policy. The spread of Soviet Lithuanian culture among emigres was clearly the main aim of cultural ties. The emigre community was desinformed by primarily presenting those creative works in which the symbols of the common national heritage subtly concealed a world outlook inspired by Soviet ideology. Thus, the appearance of a normal cultural life was imitated with the hope that it would help to win over the part of the emigre society, which had already lost the hope of the rapid restoration of statehood. Other different means were also used for disinformation: special publications in the exile press,

infiltrations of KGB agents among persons, who had close relations with famous exile cultural workers.

Although the main aims the Soviet regime fostered in the field of cultural ties with the emigres, were always the same, there were some changes in tactics. The quite large openness toward the exile community, which was characteristic for the first stage, from the middle of 1960s until 1972, died out later when the ideologisation of public life intensified. The attempts of liberal wing exile to use cultural ties as a way to enter into more close relations with the creative intelligentsia in Lithuania were discovered by the soviet security rather quickly and more or less controlled. In 1970s and the early 1980s the main attention was directed to the communication with distinguished cultural workers living abroad. In the same period there were also attempts to set up a new centre, controlled by the Soviet regime, which could serve as the basis for cultural ties in the future. When such attempts failed and the regime became more open from the middle of 1980s, it started more boldly to establish ties with the liberal wing of the emigres again.

Įteikta 2007-09-27

Parengta skelbti 2007-10-26